

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIA TEADUSKOND
KULTUURITEADUSTE JA KUNSTIDE INSTITUUT
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Triin Õim

HAUTÄHISE VÄLIMÄÄRAJA OTSINGUTEL
Kärdla kalmistu näite põhjal

Magistritöö

Juhendaja dotsent Tiiu Jaago

TARTU 2010

SISUKORD

Sissejuhatus.....	3
Uurimuse meetodika ja teaduskontekst.....	6
Allika kodulooline taust.....	14
1. Hauatähise kuju ja materjali muutumine ajas.....	16
1.1. Puuristid.....	17
1.2. Kivi- ja malmristid.....	20
1.3. Hauakivid.....	22
2. Kujutise muutumine ajas.....	26
2.1. Rist.....	29
2.2. Elutuli.....	33
2.3. Puud, oksad ja lilled.....	35
2.4. Pildilisuse esiletõus.....	39
3. Hauakirjade muutumine ajas.....	43
3.1. Lisateave lahkunu ja leinamajäänute kohta.....	46
3.2. Esikirjad.....	54
3.3. Piiblitekstid.....	55
3.4. Religioosse taustaga ja muud tekstid.....	59
3.5. Soovitused ja nendingud.....	63
4. Hauatähise välimääraja otsingutel.....	69
Kokkuvõte.....	77
Allikad.....	81
Summary. In search for a typology of tombstones: the case of Kärđla graveyard...	88
Lisa 1. Kalmistu arvudes: statistiline andmebaas.....	93
Lisa 2. Kalmistu läbi kaamerasilma: fotod.....	142

SISSEJUHATUS

Surm on ühel või teisel viisil puudutanud meid kõiki. Kalmistu kui viimne puhkepaik võib tekitada õudu (kontsentreeritud surnute asupaik), võib anda ka vaikse rahu ja panna elu üle järele mõtlema (viimne puhkepaik). Kalmistutelgi toimub muudatusi, kalmistudki elavad oma elu: kui sinna aga sisse põigata harva või kiiresti kadunu haualt läbi joosta, et talle sünnipäeva puhul lilli viia, ei pruugi kalmistu jõuda rääkima hakata.

Et kalmistu vaikset arengut mõista, tuleb aeg maha võtta ja rahulikult seal ringi kõndida, tuleb vaadata ja kalmistuga kaasa mõelda. Teatud omapärad hakkavad silma kohe, kuid on see reegel? Näen ma hoopis erandit? Millal muutused on toimunud, mis neile tõe on andnud?

Igal hauatähisel on oma lugu: kui see ei ole erandlik, võib selles näha ajastu lugu. Olen Kärkla kalmistul viimase aastakümne jooksul sageli kõndinud ja hakanud üles kirjutama sealsete hauatähiste jutustusi, võtnud aja maha ja püüdnud kaasa mõelda. Et hauatähised ei ole lihtsalt hauda tähistavad märgid, sellele viitab kasvõi Siberi eestlaste komme kalmistul käies tuttavate-omaste riste või hauasambaid käega puudutada (Korb 2004: 135). Sidet hauakiviga on tunnetanud Eesti eestlasedki (vt Seliverstova 2009: 76-77).

Kärkla kalmistu on väikelinna kalmistu: küla- ja linnakalmistu vahepealne. Kärkla kalmistu eripäraks on rannikuline asukoht, mis osaliselt kajastub ka kalmistu hauatähistel eksponeeritavates motiivides ja hauakirjades.

Oma uurimuses olen kirjeldanud hauatähiste kuju ja materjali, analüüsinud hauatähise kuuluvust, kirjutanud üles hauakirjad, kirjeldanud hauakividel leiduvaid kujutisi. Töö tulemused on vormistatud välivaatluselt saadud andmete põhjal, kirjapanekul kasutasin tabelivormi:

Hauatähise nr	Hauatähis		Isikuandmed	Kujutis		Hauakiri		Märkused
	Kuju	Lisatunnused		Asend	Kujutis	Asend	Hauakiri	
A37	suur neljakandiline	tume graniit	MATI TAMM 1922-1965	vasakul pool	rist	all keskel	PUHKA RAHUS	abikaasa isikuandmetele jäetud lisaruumi

Magistritöö eesmärgiks ei ole ma seadnud statistilise üldpildi andmise, vaid lihtsama lugemise taotlemisel soovin välja tuua eelkõige n.ö reeglid: millised võiks olla üldised arengujooned, mis võiksid olla mõjutegurid, mis teed on kalmistu käinud ja mis suunda minemas.

Kärdla kalmistult võib 2008. aasta seisuga leida ligi 4000 hauatähist. Kalmistule pandi alus 1850. aastatel, kui kohalik parun Ungern-Sternberg endise matmispaiga endale rannapargiks tegid ja matmised praegusele kalmistukohale suunas (Pauska 1984: 20). Kalmistult leiab kiviriste ja malmriste, leiab hauakivisid, mõned üksikud omapärased monumendid sekka. Minu eesmärgiks on vastata küsimustele: millal on kasutatud kiviriste, milline on malmristide lugu Kärdla kalmistul? Millal ilmusid esimesed hauakivid kalmistule ja millised nad välja nägid? Kas risti ja hauakivi vahel on funktsionaalseid erinevusi? Mis materjale hauatähise valmistamisel ja mis perioodil on kasutatud? Millal võeti kasutusele tänapäeval nii levinud murtud hauakivi? Mida räägivad meile kujutised? Mis sümboloid on hauakivide kaunistamisel kasutatud? Millised võiksid olla hääbuvad, millised elujõudu koguvad sümbolid, mis on kestnud läbi aegade? Kas kujunevad välja naiste, meeste ja laste sümbolid? Millal hakkas kujunema üksikust sümbolist detailideni viimistletud pilt? Milliseid hauakirju on kasutatud? Millised hauakirjad on olnud omased ristidele ja milliseid kasutatakse hauakividel? Kas hauakiri on hääbuv lisandus hauatähisele?

Materjalile olen teinud üldise ja ka ajastust tuleneva analüüsi, et töö lõpptulemusena jõuda tulemini, millisel ajastul milline hauatähis millisel kujul on levinud, ja võimalusel vastata küsimusele, mis toimunud muutusi mõjutada on võinud. Kahtlemata ei oska ma vastata kõigile küsimustele ja osad oletused jäävadki oletuste tasandile, kuid usun, et põhilistele arengujoontele viidata on võimalik: peamiselt põhinevad järeldused statistikal, lisaks ka Kärdla kujunemisloo tundmisel ja materjaliga

paindlikul ümberkäimisel. Tõlgendamine on subjektiivne tegevus, kuid ka subjektiivne leid võib olla osa üldisest pildist.

Laias laastus on samad arengud läbi tehtud igas eesti surnuaias, küsimus on ainult ajalises nihkes: iga paikkond jääb siiski omanäoliseks, igal kalmistul on jutustada oma lugu. Minu eesmärgiks on rääkida hauatähiseid abiks võttes Kärkla kalmistu lugu, Kärkla inimeste lugu, Kärkla hauatähiste kujunemise lugu.

UURIMUSE METOODIKA JA TEADUSKONTEKST

Hauatähiseid kui hävivaid mälestusmärke tuleks enam jäädvustada: kui seda ei tehta praegu, on oht, et varsti on see materjal jäädavalt kadunud. Hauakohtade vähesuse tõttu (eriti tihedama asustusega linnades) on üha levinumaks muutunud ülematmine, ka soosib uus ajastu teistmoodi matmist (nt urnimüürid). Soomes näiteks on kombeks, et kui õigus hauaplatsi kasutusele lõppeb ja omanik hauatähist ära ei vii, siirdub see koguduse omandisse. Koguduse käsutusse tagasi mineva hauaplatsi hauatähised dokumenteeritakse, fotografeeritakse ja nende andmed arhiveeritakse. (Heng 1994: 90)

Minu magistritöö on omamoodi pioneer uurimisalal, mida seni nii põhjalikult ja laiaulatuslikult käsitletud ei ole. Eelnevalt on ilmunud Loone Otsa artikkel (1995), ka on olemas paar mu enda uurimust samast valdkonnast (vt Viitamees 2000a, 2000b), ometi oleks kavandatav magistritöö esimene nii suurt hulka hauatähiseid koondav uurimus, hõlmates enda alla pooleteise sajandi jooksul kadunute mälestuseks püstitatud hauatähised ja neile märgitud informatsiooni. Hauatähiseuurimus ei jää siiski Eesti teadusmaastikule eraldi seisma, vaid kuulub suuremasse teemavaldkonda – surmakultuuri uurimisse.

Surmakultuuri üldisemalt on Eestis käsitletud mitmetest erinevatest aspektidest lähtuvalt, eesti uurijate üheks lähtealuseks on saanud Philippe Ariès “Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present” (1974) ja Juha Pentikäise “Suomalainen lähtö” (1990). Pentikäinen defineerib surmakultuuri kui surmaga seotud erinevate arusaamade ja käitumiste summat. Surm on selles mõttes individuaalne, et üksikisiku ettekujutus surmast ja sellega seotud käitumisest ei järgi õpitud ja ametlikku usundit, vaid on raamatutest loetu ja oma elus kogetu summa. Surma käsitledes seisavad meie ees küsimused elust, surmast ja surmajärgsest elust, sest ilma eluta ei ole ka surma. (Pentikäinen 1990: 7-8)

Eesti teadusruumis kirjutatud rahvaluulealastest uurimustest käsitleb surmakultuuri Tiia Ristolaise doktoritöö “Aspekte surmakultuuri muutustest Eestist” (2004a). Oma doktoritöös jõuab Ristolainen surmakultuuri mõiste sõnastamiseni:

Surmakultuur on surmaga seotud uskumuste ja käitumisviiside süntees, mis põhineb sotsiaalsetel lepingutel, ehk teisiti öeldes: surmaga seotud sotsiaalsete lepingute süsteem, mis väljendub mh uskumustes ja kommetes (Ristolainen 2004a: 11).

Siinjuures rõhutab Ristolainen, et sotsiaalsed lepingud on olulised elu pöördemomentide puhul: kriitilises situatsioonis ei käituta juhuslikult.

Marju Torp-Kõivupuu doktoritöö “Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel” (2003) tutvustab peamiselt Kagu-Eesti matusekombestikku. Sissejuhatuses esitab Torp-Kõivupuu surmakultuuri omapoolse definitsiooni:

Surmakultuur on surma ning surnu kohtlemisega seotud uskumuste, tavade ja kommete kompleks, mis on tekkinud ilmselt koos religiooniga ja on jätkuvalt seotud inimühiskonnas toimivate muudatustega (Torp-Kõivupuu 2003: 12).

Lisaks eelpool mainitud kahele doktoritööle on ilmunud ka Vaike Sarve monograafia Setu itkudest (2000), mis on osa Kagu-Eesti matusekombestikust.

Siirderiitusteks on peetud traditsioonilisi ühiskonna poolt organiseeritud tseremooniaid, millega üksikisik siiratakse ühest sotsiaalsest staatusest teise. Surmaga seotud tseremooniatel on peamiseks surnu ühendamine kogukonnaga ja teisalt ülejäänud kollektiivi uuestiorganiseerimine. Suguvõsa sidemed lahkunuga ei katke peale surma ja matmist, vaid kollektiivne vastastikune suhe jätkub (Honko, Pentikäinen 1997: 82, 87). Inimelu viimases siirde- ehk üleminekuriituses on ühendatud kaks eesmärki: kindlustada surnule hea ja seisusekohane käekäik teises ilmas ja kaitsta elavaid surnute oletatava pahasoovlikkuse eest. Matmiskombestiku üheks peamiseks ülesandeks on stabiliseerida elavate psüühiline tasakaal, tuua kogukonnaliikmed välja kriisisituatsioonist, mis lähedaste inimeste kaotusega paratamatult tekib. (Kõivupuu 2000: 287, 295)

Hauakivide uurimus on osa surmakultuurist, täpsemalt selle ühest marginaalsest osast – kalmistukultuurist. Eesti teadusruumis kalmistukultuuri käsitlevad sügavuti

minevad varasemad uurimused puuduvad, osaliselt riivab seda teemat Maire Sala magistritöö Viljandimaa surnuaedadest (2007), ka on põhjalik koduloolase Karl Laane uurimustöö Tallinna kalmistutest (2002): viimases heidab autor muuseas tagasipilgu ajas, kirjutades võimalikust hauatähise kujunemisloost. Kalmistutest on ilmunud teisigi raamatuid: trükivalgust on näinud Hans Salme ja Mall Lepiku “Helme kalmistu” (2007), Leo Lõhmuse “Hiiu-Rahu kalmistu” (2003), vihikuke “Mõnda Kadrina kalmistult” (2004), kuid peamiselt on need koduloolised, põhinedes kalmistu ajalool, kohalikul tasandil tuntud ja hinnatud kalmistule maetud inimeste elulugudel, ja parimal juhul ka hauatähiste fotodel. Kalmistukultuuri rituaalsete haul sõõmas käimiste näol on uurinud Marju Torp-Kõivupuu (2003), kuid matusejärgne hilisem käitumuslik osa on jäänud senistest uurimustest kõrvale. Ka käesolev uurimus ei püüa haarata kõike kalmistukultuuri alla kuuluvat, vaid kirjeldab ainult üht kitsast lõiku sellest: hauatähiste hankimist ja nende kujundamist hauatähistest endast lähtuvalt.

Hauakirjadele spetsialiseerudes on trükisõnaliselt olemas Loone Otsa 1995. aastal Vanavaravedajas ilmunud artikkel „Annetus kalmule. Hauakirjadest Hiiu-Rahu kalmistul”. Kogumikus “Pärimuslik ajalugu” räägib ühe alapeatükina hauakirjadest artikkel „Kalmistukultuurist Eesti ja Soome näite põhjal” (Viitamees 2001a). Suuremamahulised uurimused hauatähiste muutumisest ajas praeguse seisuga Eesti teadusruumis puuduvad.

Huvitaval kombel olen sarnaste hauatähiseuurimuste otsingutel sattunud hoopis materjalile, mis käsitlevad muuhulgas küll ka hauatähiseid ja nende kirjeldusi, kuid on kirjutatud mitte inimeste, vaid lemmikloomade surnuaedade materjali põhjal (vt nt Eestist Torp-Kõivupuu 2004, Soomest Hyttinen 1996). Samasuguse marginaalseks jääva mälestamistraditsiooni kirjapanekuna võib näha Marju Torp-Kõivupuu artiklit mälestusmärkidest teede ääres (2000). Individuaalsete pompöössete mälestuskivide püstitamise hukkumispaikele on suhteliselt uus 1990. aastate lõpule iseloomulik nähtus, nagu ka loomakalmistute rajamine.

Olulisemad hauatähisega seostuvad terminid olen välja töötanud kalmistul töötades tulenevalt materjalist, mida sealt kogunud olen:

hauatähis – hauda tähistama pandud (haua)kivid, ristid, monumendid jms;

isikuhauatähis – ühele inimesele püstitatud hauatähis;

perekonnahauatähis – mitmele inimesele püstitatud hauatähis;
hauakivi – kadunu mälestuseks püstitatud hauakivi (vt lisa 2 foto 1);
hauamonument – kadunu mälestuseks püstitatud mälestusmärk, mis ei ole lihtne hauakivi (vt lisa 2 fotod 2, 3, 4 ja 5);
malmrist – kadunu mälestuseks püstitatud malmist rist (vt lisa 2 foto 6), üldistav nimetus nii tavalisele valatud malmristile kui sepiristile;
sepirist – kadunud mälestuseks püstitatud malmist (või rauast) rist, mis on valmistatud käsitööna (vt lisa 2 foto 7 ja 8);
isikuandmed – kadunu ametlik nimekuju ning sünni- ja surmadaatum;
kujutis – ornament, sümbol või graafiline joonis, mis kaunistab hauakivi;
hauakiri – esikirjad, järelehüüded kadunule või tekstiline hauatähisele märgitud informatsioon, mis ei ole isikuandmed.

Põhiosa käsitluse all oleva magistritöö materjalist olen kogunud 2000. aasta suvel. 2008. aasta suvel olen kogu kalmistu veelkord läbi käinud, eesmärgiga esitada uurimuse materjalid uuendatud seisuga. 2000. aasta materjalid olen esitanud Eesti Kirjandusmuuseumisse Rahvaluule Arhiivi arvutist väljatrükituna köidetud kujul (EFA I 48), 2008. aastal kogutud vahepeal kalmistule lisandunud hauatähised ja neilt leitud hauakirjad olen liitnud varem esitatud materjalile. Kirjandusmuuseumis olev käsikirjaline materjalikogu hõlmab endas ainult hauakirju ja on käsitletav tekstikorpuseks, lühidalt olen juurde kirjeldanud hauatähise kuju (rist/ hauakivi), kuuluvust (perekonna-/ isikuhauatähis) ja lisanud aastaarvu, millal hauatähis on võidud valmistada (tulenevalt surmadaatumitest). Magistritöö kirjutamisel olen hauakirjade osas lähtunud Eesti Kirjandusmuuseumisse esitatud kogumikust, muus osas (hauatähise materjal, väline ilme, kujutised) olen analüüsi aluseks võtnud enda valduses oleva käsikirjalise erakogu.

Kokku olen käsikirjalises kogus kirjeldanud ja üles märkinud ligi 4000 hauatähist. Hauatähise ajastusse paigutamisel olen lähtunud hauatähiselt leitavast surmadaatumist: kui hauatähisel on mitme kadunu andmed, olen hauatähise paigutanud aastakümnesse, mil on surnud neist kõige viimane. On küll võimalik, et hauakivi on pärast peres asetleidnud esimest surma püstitatud mõlemale abikaasale korraga, hiljem surnud inimese andmed on tahatud juurde alles pärast matuseid, kuid veelgi enam on

võimalik, et ühine hauakivi on toodud kalmistule alles pärast mõlema inimese surma või on leinamajäänud otsustanud, et sooviksid esivanematele teistsugust hauakivi, mis iseloomustaks kadunuid paremini. Ka vajab haud vajumist (Palusalu 2008: 29), malmristile ei ole hiljem üldse võimalik andmeid lisada, kui siis ainult plaati kasutades (vrd lisa 2 foto 9 ja 10), seega on tõesem hauatähise valmistamise aega määratleda hilisema hauatähiselt leitava surmadaatumi järgi.

Et muutusi paremini välja tuua, olen hauatähised liigitanud aastakümnete kaupa tulenevalt kadunu surmadaatumist. Kui lahkunuid on ühele hauatähisele märgitud mitu, olen lähtunud hilisemast surmadaatumist. Kujutisi olen liigitanud suurematesse teemagruppidesse, hauakirjade klassifitseerimisel olen aluseks võtnud Loone Otsa artiklis (1995: 91-97) esitatud hauakirjade liigituse, kohandades seda käsutuses olevale materjalile.

Tiia Ristolainen (2004a: 12) on märkinud, et hoolimata sellest, et surmakultuur on pidev protsess, on selles võimalik eristada põhimõttelisi muutusi, mis võimaldavad surmakultuuri periodiseerida. 20. sajandi eesti surmakultuuri periodiseerimise üheks aluseks on usundi seos surmakujutelmadega. Klassikalise rahvaluule baasil ilmneb, et surmakultuuri keskne tunnus oli selle seotus usundilise maailmavaatega. Tänapäeval on see side nõrgenenud või hoopis kadunud. Marju Torp-Kõivupuu järgi (2003: 147, 150) on muist matusekombeidki juba üleminekufaasis: sekundaarseks jäänud usundilise tausta tõttu jälgitakse kombeid austusest esivanemate põliste traditsioonide vastu. Teisalt tuleb arvestada, et matusekombed püsivad visalt edasi ka siis, kui kultuurimuster, kuhu nad kuuluvad, on muutunud. Sellisel puhul oleks ilmselt paslikum kõnelda mitte niivõrd matusekommete konservatiivsusest, kuivõrd traditsioonilisusest: põlvest põlve pärandatud kommetest ja tavadest.

On mitmeid põhjusi, miks suhtumine surma on viimase sajandi jooksul nii kardinaalselt muutunud.

- Surma ja hävingu massilisus on üks, mis on surma muutnud tänapäeva eurooplase jaoks anonüümseks ning temast võõrdunud (Sootak 1996: 1815-1816).
- Pärast Teist maailmasõda vahetus Eestis võim, usk Jumalasse ja kirikus käimine muutusid taunimisväärsed. Kirikliku tegevuse madalseis saavutati

1970. aastatel, esimesed elavnemise märgid ilmsid alles 1980. aastate alguses (Kiivit 1995: 110). Sellele vaatamata on tänapäeva Eesti ühiskonnas sõnal *usklik* eriti eestlaste seas kergelt negatiivne varjund: aastatel 1995 ja 1998 pidasid ligi pooled venelastest end usklikuks, samas eestlastest määratlesid end 1998. aasta uuringus usklikuna vaid 14% (Liiman 2000: 10).

- Linnastumisega seoses ja liikumisvõimaluste suurenedes katkes side erinevate põlvkondade vahel: külaühiskonnas toimunud pärimuse ja traditsioonide edastamise ahel lõhuti, uut asemel ei tekkinud. Mobiilsus ja siseränne avaldavad ilmselget mõju ka kalmistutele (Heng 1994: 81).
- Surm on siirdunud haiglamiljõesse ja taandunud eestlase argipäevast: kodus suremist peetakse omamoodi õnnetuseks (Ristolainen 2001b: 217). Siiski arvab Argo Moor (2003: 217), et Eesti oludes nn surmavaba põlvkonna kujunemisest veel rääkida ei saa, nii nagu seda on täheldatud mõnes Euroopa maas.

Kõik see kokku on muutnud eestlase arusaama surmast ja suremisest. Matusekombestik on üks alahoidlikemaid, ometi väljendub usundilise maailmapildi taandumine ka kalmistu üldpildis: eelkõige hauakividele valitavates kujutistes ja hauakirjades, kuid ka üldises eelistuses panna hauda tähistama kivi, mitte enam rist.

Kalmistud on mõeldud eelkõige elavate inimeste tarbeks. Bey Heng (1994: 14) näeb kalmistutel olevat kolme eesmärki:

- *Koht leinamiseks.* Lähedase inimese surm on suur löök kadunu omastele. Toibumine ja uute olusuhetega harjumine võtab aega. Osa leinast leiab aset haul, soomlastel on selle jaoks ilus sõna – *surutyö* (otsetõlkes 'leinatöö'). Hauda eest hoolitsemine, lillede toomine kalmule ja aja mahavõtmine on leina loomulik osa. Kalmistu ei ole ainus koht, kus saab kadunut mälestada, küll aga ehk kõige loomulikum.
- *Pilt aja lühidusest.* Kalmistu on meie ühiskonna üks vähestest kohtadest, kus surmast räägitakse avameelselt. Kalmistutel mõtiskletakse elu põhiväärtuste üle.
- *Kalmistud koguvad endasse ajalugu.* Meie omaks võetud komme püstitada kalmistule hauatähiseid jutustab möödakõndijale ajalisest ulatuvusest.

Hauatähised sisaldavad endas vaimsete voolude ajalugu. Iga aeg on loonud oma sümbolkeele.

Minu hauatähiseid käsitleva magistritöö esmane eesmärk on kirjeldav (ka statistiline). Materjalist selgema pildi saamiseks kasutan tüpoloogilist meetodit. Liikumine toimub tekstikeskselt uurimisvõtelt kontekstikesksemaale uurimisvõttele: kogutud materjal on küll kvantitatiivne konkreetne üksus, selle uurimine ei välista aga konteksti või kvalitatiivsust, pigem isegi nõuab seda, et minna sügavuti ja leida erinevaid tähenduskihte ja ajastumõjutusi. Täendus on midagi, mida igaüks intuiitselt mõistab, kuid mida peaaegu mitte keegi ei suuda tegelikult ära seletada (Danesi, Perron 2005: 77). Eelkõige Soome autorite abiga olen püüdnud anda vihjeid, milliseid semantilisi välju mingi konkreetse sümboli tagant leida võib, soome materjal on olnud heaks võrdlus- ja vastandusaluseks ka muu ainese võrdlemisel. Alan Dundes (2002: 39) on kirjutanud vastandamise printsiibist kui isikliku ja ka rühma identiteedi ühest põhijoonest. Kuna iseennast ei ole võimalik ilma teisteta ette kujutada, ei saa mõtestada üht gruppi ilma mõne teise grupita.

Käesolev uurimisteema on interdistsiplinaarne, kuuludes nii folkloristikasse, etnoloogiasse, kui osaliselt ka usuteaduse ja kultuurantropoloogia valdkonda. Hauatähiseid võib vaadelda kui avatud raamatut, mille lehekülje täidab selle tellija: mida ta sinna kirjutab ja kuidas ta selle kujundada laseb, on tema sügavalt isiklik otsus. Liina Saarlo (2003: 16) on märkinud, et kirjalikus kultuuris on millegi kordamine tarbetu, seega ka ebaoriginaalne ja igav. Suulises kultuuris on kordamine vajalik. Hauakirjad on küll kirjaliku kultuuri osa, kuid üksusena käituvad nad kui suulise kultuuri elemendid. Kuigi piibliteksti hauristile sooviv talupoeg sai omada üht ja ainust piiblit, milles kirjutatu on kindlalt fikseeritud, pole ainuski hauakiri sarnane teise sama kohta tsiteerinud hauakirjaga. Ka tänapäeval levinud soovitusel ja eriti nendingud omavad mitmeid variatsioone, põhialus jääb neil aga alati samaks. Pidades hauakirju rahvaluule osana, võib tõdeda, et folkloorsete teosed ei oma kindlat teksti, vaid esinevad alati paljudes variantides (Sokolov 1947: 10; Honko 1998).

Folkloorsete teoste anonüümsus kajastub ka surnuaias: isegi kui tegemist on autoritektiga, puudub sellele tihtipeale viide. Tekstid teevad läbi folkloriseerumisprotsessi, mis näiteks Läti meedias surmakuulutuste puhul viis kirjanike ühenduse

nõudmiseni, et tsiteeritud luuletekstide täpsust leinakuulutustes jälgitaks ja kõik allikaviited ära näidataks (lähemalt loe Pakalns 2000). Ka Tiia Ristolainen (2002: 249) määratleb surmakuulutused suulise ja kirjaliku pärimuse vahelisele alale.

Kogumisel ja materjali analüüsidest olen vaadelnud ja proovinud välja tuua erijooni, mis kalmistul silma on hakanud, püüdnud materjali võimalikult täpselt kirjeldada, pildistanud hauatähiseid. Tööle olen liitnud lisade osa, milles saab tutvuda töö statistilise andmebaasiga ja fotode abil luua pildi keskkonnast, milles uurimus läbi on viidud. Fotokogu kokku pannes olen püüdnud luua omaette tervikut, et huviline saaks aimu magistritöös leiduvast juba piltegi vaadates.

Liisi Laineste (Laineste viide) on kirjutanud, et kvantitatiivsed meetodid töötavad teatud üldistuse tasemel. Üksikasjalikumaks minnes, rohkem alakategooriaid ja erandeid sisse tuues, kvantitatiivse meetodi võimalused vähenevad. Reeglite asemel (mida kvantitatiivselt peaks saama luua) hakkavad rääkima erandid. Oma magistritöö eesmärgiks olen seadnud varasemate sarnaste uurimuste puudumise tõttu just reegli otsingu, et luua pilt üldistest joontest hauatähise arenguloos. See lugu põhineb küll ühe kalmistu materjalil, kuid ka ühe kalmistu lugu peaks kulgema paralleelselt teiste eesti kalmistute lugudega, sees üksikud erijooned, mis seda vaid ilmestavad.

ALLIKA KODULOOLINE TAUST

Käesolev magistritöö põhineb Kärkla kalmistult kogutud hauatähiste kirjeldustel ja neilt saadud informatsioonil. Kärkla kalmistu asutamisaajaks loetakse 1848. aastat, mil viimase rootslasena maeti rootsi surnuaeda mölder (Elmar Vrageri andmete põhjal purjeka kapten) Karel Tarning (varem Hinrich Jakobsohn) (Pauska 1984: 20; Vragel 1971: 72). Karel Tarningule püstitatud malmristi võib praegugi Rannapargis näha, seda ümbritsev künklik pargiala on endine rootslaste viimne puhkepaik.

Vanasse surnuaeda ja selle ümbrusesse lasi parun Ungern-Sternberg rajada pargi. Parun oli 1810. aastal mõisa ehitanud, 1830. aastal toodi Suuremõisast üle ka kalevivabrik. Uue kalmistu rajamisega tuli ka rootslastel, kellest paljud olid kohalike talumaade mõisastamise järel juba lahkunud, oma surnuid hakata vabriku surnuaeda matma – praegusele Kärkla kalmistule. (Pauska 1984: 20)

Minu kogumistöökäigus leitud Kärkla kalmistu vanim säilinud hauatähis on aastast 1846: kivist Mann Tasasele kalmistu vanimast B-sektorist. Kokku olen kirjeldanud ja üles märkinud ligi 4000 hauatähist.

Järgnevalt vaatlen tegureid, mis on mõjutanud Kärkla eluolu aegade jooksul.

Kõigepealt ei saa üle asjaolust, et Kärclat loetakse Hiiumaa pealinnaks: saareline päritolu annab oma tõuke ka mitmetele tänapäeva hauatähiste kujundustele.

Teiseks on ajalukku vaadates oluline märkida kalevivabriku rolli linna kujunemisloos. Mõju kalmistu hauatähiste valikul on lausa märgatav: peale kalevivabriku mahapõlemist lõpeb järsult ka malmristide kasutamine, mitmedki kalmistu malmristidest on aga valminud kohalikus assitöökojas, mis kuulus kalevivabriku juurde (Mälestusi Kärkla... 2003: 33).

Surnuaias toimunud muutusi jälgides on võimalik aimu saada ka üldistest muudatustest: võrreldes 1850. aastatega, mil surnuaiale alus pandi, on inimesed

muutunud mobiilsemaks, nõukogude aja tulles läks religioon sordiini alla, aset on leidnud visuaalsuse pealetung – see kõik kajastub ka kalmistul.

Kalmistult leiab saksa ja rootsi päritolu elanike hauatähiseid (ristid enne Eesti Wabariigi asutamist), samas Hiiumaa kui suletud ühiskond nõukogude ajal ei ole soodustanud vene elanike sissevoolu (hauatähised nõukogude ajast). Rahvastikuliselt võib surnuaia materjali pidada suhteliselt homogeenseks: suur enamus on eestlaste hauatähiseid.

Vaatamata vabrikantide hauaplatsidele on Kärkla kalmistu enamik matmiskohti lihtinimesele, maainimesele, kes oma elatist teenis muuseas merel kalal käies. Seega päris linnakalmistuna Kärkla surnuaeda võtta ei saa, samas ei ole ta ka külakalmistu, kuhu ainult talupoegi maeti.

Kahtlemata ei anna minu kogutud andmed täit selgust 19. sajandi teise poole Kärkla kandis surnute ja nende matmispaikade kohta, sest juba 1850. aastatel oli neid inimesi, kellele küll uue surnuaia rajamisega kalmistu elukohale lähemale tuli, kuid kes endiselt oma surnute matmisel Palade kalmistut eelistasid (Pauska 1984: 20). Seda võib pidada aga pigem erandiks kui reegliks ja peamise põhjusena saab esile tuua usku: Palade surnuaed oli nimelt esimene baptistide surnuaed, mis Hiiumaale rajati.

1. HAUATÄHISE KUJU JA MATERJALI MUUTUMINE AJAS

Kärdla kalmistult kogutud materjal on fikseeritud seisuga 2. juuli 2008. Kuna aastal 2000 olin üles kirjutanud põhiosa hauatähistest, 2008. aastal kontrollisin varem ülesmääritut ja liitsin materjalikogule vahepealsel kaheksa-aastasel perioodil juurde tulnud hauatähised, siis lõpptulemusena sain kokku andmebaasi, mis koosneb 3964 hauatähise kirjeldusest, tüpologiseeritud materjali ja kuju järgi (vt lisa 1.1). Kõiki neid hauatähiseid tänapäeval enam kalmistult ei leia: osa neist on vahepealse aja jooksul välja vahetatud (66 hauatähist), osa eemaldatud (26 hauatähist). Kuna kirjeldusega on nad varasemas andmebaasis olemas, olen nad ajastumärgina uurimistöo analüüsi siiski kaasanud. Uusi hauatähiseid oli kalmistule ilmunud kaheksa aasta jooksul 271.

Kuigi töö pikem analüüs hõlmab puu-, malm- ja kiviriste ning nelinurkseid ja murtud külgedega hauakivisid, mis on ühtlasi kõige levinumad, on kalmistul ka muukujulisi hauatähiseid (vt lisa 1.2). Risti võib välja tahuda ka näiteks graniidist (vt lisa 2 foto 11 ja 12): asetades selle suurele toekale aluskivile, hakkab rist sümboliseerima omaniku varakust ja positsiooni. Ka Tiia Ristolainen (2001: 218) on kirjutanud, et kui külaühiskonnas hinnati hobuste arvu järgi, kui suured matused on, siis nüüd tehakse seda autode järgi. Sel ajal pöörati peatähelepanu surijale, maagilistele toimingutele, mis kindlustasid tema ja lähedaste tulevikku, nüüd on oluliseks saanud matusepäev ning haua eest hoolitsemine: surnuaiapähal vaadatakse, kas haulal on ikka käidud, surnu jõukust näitab hauaplaadi suurus ja materjal.

Veel leiab kalmistult horisontaalplaate (vt lisa 2 foto 13), betoon- ja plekksambaid (vt lisa 2 foto 14). Viimased on iseloomulikud 1950. aastatele ja kuuluvad ilmselt sissesõitnud venelastele: plekkpüramiidid sellisena nagu nad algselt olid, paistsid kaugelt silma (vt Luhaäär 2009: 8), Kärdla kalmistul on nad üle värvimata ja üldisest tähelepanust kõrvale jäänud (vt lisa 2 foto 15). Sarnane metallist või betoonist pisiobelisk (*paamjatnik*) on veel tänapäevalgi kõige levinum hauatähis Siberi

eestlaste kalmistutel, sageli leiab sellelt ka punase viisnurga ja lahkunu foto (Korb 2004: 132).

Eelpool mainitud horisontaalplaate võib üheaegselt pidada nii hauatähiseks kui ka kalmu katvaks kaitseplaadiks. Brita Nickels (1990: 35) juhib tähelepanu, et horisontaalplaadid, mis katavad kogu hauda, ei vaja enda kõrvale püsihaljastust, ka ei jäta haud unustatu muljet isegi juhul, kui sellel käidud ei ole. Probleemina näeb Nickels lumerohkeid talvi, kui kivi lumevaiba alt raske leida on.

Soomele iseloomulikke püstkivisid leiab Kärkla kalmistult ainult mõned ja needki jäävad kõik kahe maailmasõja vahelisse perioodi. Püstkivisid on hauatähistamiseks kasutatud antiikajast alates: kristlase hauatähisena sisaldab see endas ideed ülestõusmisest (Nickels 1990: 36).

Muid erikujulisi ja -tüüpi hauatähiseid kohtab Kärkla kalmistul harva ja üldisest kaanonist jäävad nad kõrvale. Peamisteks hauatähisteks jäävad ikkagi puu-, kivi- ja malmristid ning hauakivid, nagu neid kalmistult leiab tuhandeid.

1.1. PUURISTID

Vaadates hauatähiste materjali ja välise kuju kirjeldusi koondavat üldtabelit (lisa 1.1), ei tohi unustada, et tegelikult oli omal ajal ja on siiaaani esmaseks hauatähiseks puurist: praeguseks on risti kasutamine vähenenud, ristid vahetatakse esimesel võimalusel hauakivi vastu välja. Puuristi peetakse kõige tavalisemaks ja samas kõige kiriklikumaks hauatähiseks, kuna puurist viitab Kristuse ristilöömisele. Hauakivi kasutamine see-eest on laenatud otse luteriusust ja see sisaldab endas mõtet progressist ja tsiviliseeritusest. (Nickels 2006: 19) Samas on puu tihtipeale olnud ka vaesema rahva ainus kättesaadav materjal (Nickels 1990: 38).

Risti kasutamine hauatähisena on 20. sajandi jooksul vähenenud sarnaselt Eestile ka Soome kalmistutel. Üheks põhjuseks on hauakivitööstuse võimaluste pealetulek. Nagu Eestiski, on ka Soomes hakatud risti pidama ajutiseks hauatähiseks, mis paigutatakse hauale selle kinni ajamise järel ja vahetatakse võimalikult kiiresti hauakivi vastu välja. Puuristide kasutamist peletatakse Soomes tõenäoliselt seetõttu, et

nad võivad kiiresti pehkima hakata. Hauatähise tellijale näib Brita Nickelsi arvates (2006: 59) olevat tundmatu mõte tellida rist mõnest muust materjalist, näiteks kivist, rauast, pronksist või betoonist. Ka tundub Nickelsile, et kuigi risti vastu luteri kalmistutel ei olda, näib ometi, et neid kasutatakse teadlikumalt õigeusu kiriku haldusalal.

Võrreldes erinevate usundite tavašid, on risti osatähtsus tööpoolest olnud suurem õigeusu matustel ja surnuaedades. Õigeusu kombestik ei ole õigupoolest kohta hauakividele: traditsiooni järgi kuulub hauale puu-, malm- või kivist (Kuoleman... a-ta). Enamuskultuuri mõjutusel on hauakivid riste hakanud välja vahetama ka õigeusu kalmistutel, alustades kõige varakamate kadunute haudadelt. Ilma seda otseselt teadvustamata on kivid sümboliseerinud lahkunu rikkust, võimu ja positsiooni. (Panteleimon 1990: 32-33)

Ristiga on eesti rahvausundis seotud mitmeid uskumusi. 19. sajandil maeti surnu, pea hommiku suunas, rist pandi peatsisse. Kui rist oli maha unustatud, siis usuti sellest majast teisigi õige pea surevat. (Tedre 1998: 430) Vana uskumuse järgi on peatsis olev rist kristlase ristimise sakramendi tunnus, jalutsis olevast ristist on hea surnust ülestõusmise ajal kinni võtta (Sala 2002: 95). Samas võidi ristile anda ka rõhuv roll: setu itkudes on rist võinud takistada kalmust üles tõusmast (Sarv 2000: 138). Siinkohal ei ole tegemist siiski viimse päeva ülestõusmisega, vaid surnu kodus käimise takistamisega. Küll hauakivide puhul, kuid Kesk-Soome kogudusemeistrite sõnul on neil võimalusel kombeks, et kivi ei asetataks üldse haua peale, vaid sellest natuke ülevalepoole (tegemist on murukattelise kalmistuga): sellisel juhul ei rõhuks kivi kadunu pead (Viitamees 2002: 61).

Ristil on ainsana hauatähistest olnud läbi aegade kanda suurem roll kui lihtsalt kalmumärgiks olemine. Risti on kasutatud matustel protsessiooniristina, ja kui kalmule esmase hauatähisena mõeldud rist on kodust kalmistule minekul niikuinii juba olemas ja kaasas, liikus see kõige ees. Risti kasutamine matustel on nii üldine, et seda kohtab isegi juhul, kui inimene muidu on kirikust ja usust väga kaugel seisnud. On juhtumeid, kus matuseks on muretsetud nii plaat kui ka rist, ja kui hauaplatsil juhtubki juba kivi varem valmis olema, tahetakse värsketele hauale ikkagi rist panna. Peeter Paenurm (1995: 56) märgib, et matuserongile on iseloomulikud kolm elementi: ees kantav huarist, pärjad ja

laulmine. Tänapäeval asendab risti sageli hauaplaat, kuhu on kirjutatud lahkunu nimi ja sünni-surmadaatum. Paenurm peab luterliku matmistalituse puhul küsitavaks, kas plaadi kandmine risti asemel leinarongkäigu ees on õigustatud, eriti juhul kui plaadil puudub kristlik sümbolika. Risti kandmisel matuserongi ees on kaks põhjendust:

- 1) praktiline: et rist võetakse niikuinii surnuaiale kaasa, siis kus mujal teda ikka kanda kui mitte aukohal,
- 2) teoloogiline: juba kristluse algaegadest kanti iga protsessiooni ees risti, ka ikoone, küünlaid jms, luteri kirikus on protsessioonirist säilinud vaid seoses matustega.

Paenurm on täheldanud, et praeguseks on järsult vähenenud komme matuserongi ees risti kanda. Vanem tava värskete hauale ristimärk asetada ei ole inimeste hulgas enam kuigi populaarne, ja nagu eespool osundatud, eelistatakse selle asemel hauaplaati. Juhul kui rist pannaksegi, on see ajutise hauamärgi sümbol ja leiab pärast kalmukünka tasandamist sageli koha kalmistu prügimäel. (Paenurm 1995: 56)

Mina oma materjali põhjal ei julge väita, et väike hauaplaat hakkab puuristi esmase kalmutähisena välja tõrjuma, kuigi väikese nelinurkse hauaplaadi ajutist positsiooni kalmu tähistajana olen täheldanud küll. Kalmistu rajamisel oli puurist aga kahtlemata enam kui ajutine hauatähis, lihtrahvale kõige kättesaadavam ja samas looduslikule metsaalusele kalmukünkale kõige sobivam. Puuriste, mis 150 aastat tagasi kalmule toodi, tänapäevaks enam säilinud ei ole. Vanim dateeritud puurist, mille ma kalmistult leidsin, on pärit 1946. aastast (vt lisa 2 foto 16, vrd fotoga 17). See omakorda tõestab, et aastakümneid tagasi tehtud puuristid olid ilmastikukindlamalt töödeldud kui tänapäeval kalmistule püstitatavad hõbedaseks või valgeks värvitud ristid, mis juba kümne või vähema aasta möödudes lagunemise märke näitavad.

Puuriste on minu andmetel kõige rohkem viimasest kahest aastakümnest: puuristid tähistavad tänapäeval ajutist hauatähist, mistõttu esimesel võimalusel asendatakse nad püsivama hauatähisega. Minu materjali kogumise ja uuendamise-kontrollimise vahele tekkinud kaheksa-aastase perioodi jooksul oli kõige enam asendatud hauatähis just nimelt puurist: 30 puuristi eemaldati ja märgiti kas kadunu andmed juba olemasolevale perekonnahauakivile juurde või püstitati uus püsivam hauatähis – hauakivi.

Soomes kohtab puuriste veelgi vähem kui Eestis. Ristide suuremat osa Eestis saab põhjendada ühelt poolt vaesuse, kuid teiselt ka meie isikuhauakivide laiema levikuga: ristist saab hauaplatsi esimene tähistaja. Soomes tekib vastav vajadus vaid suguvõsas asetleidnud esimese surma puhul. Hiljem on hauaplatsil juba suguvõsa ühine hauakivi olemas, otsene vajadus risti järele seega kadunud: on vaid tarvis uus nimi kivile tahuda. (Viitamees 2001a: 226)

Üks põhjus, miks puurist meil pikemalt hauda ei tähista, on ka see, et nende valmistamisele ei pöörata enam erilist rõhku, mistõttu nende kvaliteet on madal ja säilivusaeg lühike. Üle 70 aasta (nagu eelpool toodud näide, vt lisa 2 foto 16) ükski tänapäevastest konveiermeetodil valmistatud puuristidest ei säili. Küll võib puurist tulevikus veidi pikemat aega hauda tähistama hakata, kuna viimase kümnendi trendina on neile hakatud kinnitama nimeplaat (rist ei muutu enam anonüümseks) (vt lisa 2 foto 18). Varasem komme oli märkida isikuandmed ristile markeriga, vihma tulles sai see aga maha uhitud. Tundub, et eestlase jaoks on siiski vajalik kadunu nime märkimine hauatähisele: anonüümsus ja surm ei kuulu kokku.

Kalmistul kehtivad kirjutatud ja kirjutamata reeglid ei keela leinamajäänutel ise hauatähist valmistada. Selline kalmumärk on kahtlemata palju personaalsema lähenemisega ja hästi õnnestununa kaunistab hauda veel pikka aega (vt lisa 2 foto 19). Fotol nähtava puuristi puhul on tegemist siiski erandiga, nagu on erandiks kaks järgmises peatükis viidatavat külasepa poolt valmistatud raudristi.

1.2. KIVI- JA MALMRISTID

Esimesed säilinud hauatähised Kärddla kalmistul on kiviristid, millest vanim tähistab ühtlasi ka kalmistu kõige vanemat säilinud hauatähist. Kuna tegemist on 1846. aastal surnud naise hauatähisega, samas on teada, et Kärddla kalmistule selle praeguses asukohas on alus pandud 1848. aastal, siis ei ole tegelikult teada, kas see on tõepoolest esimene matus kalmistul või ümbermatmine.

Kui malmristid võivad jätta mulje nende tootmisest konveiermeetodil, olles enamuses ühte tüüpi ja sama väljanägemisega, siis kiviristidel oleks justkui igalhel

jutustada oma eriline lugu. 70 säilinud kiviristist on küll 10 ilma ühegi andmeta (vt lisa 2 foto 20), kuid seda võib pidada loomulikuks: jäädes ilmatikutingimuste mõjutada, kustub ajapikku ka tekst ristil. Varjulisema puu all või kummuli maas olevad ristid on palju paremini säilinud, osadele tahatud info lausa kaugelt loetav (vt lisa 2 foto 21 ja 22).

Kiviristide leviku tippajaks Kärkla kalmistul võib pidada 1860.-1880. aastaid (vastavalt 8, 11 ja 24 kiviristi neist aastakümnetest), pärast seda hakkavad kiviristid taanduma. Samaaegselt on püstitatud hauatähisena ka malmriste, võib arvata, et malmristi muretsemine kujunes lõpptulemusena lihtsamaks kui käsitööna valmistatud kiviristi. Lisaks võib spekuloida malmristi uhkema ja rohkem peenemale rahvale omase ilme üle: kivirist malmristi kõrval võis omal ajal ehk tunduda maainimese hauatähisena. Viimast kinnitab ka hauakirjade keel: saksakeelseid malmriste leiab kalmistult mitmeid, kiviristid samas on ainult eestikeelsete kirjadega.

Esimesi malmriste leiab Kärkla kalmistult juba 1850. aastatest. Tuleb siiski märkida, et peaaegu pooled malmristid (1089st 423) on ilma isikuandmeteta (vt lisa 2 foto 23) või on neil isikuandmed olemas, kuid puuduvad elu- ja surmadaatumid (vt lisa 2 foto 24), mistõttu neid ajastusse paigutada ei ole võimalik (vt lisa). Malmristi anonüümsuse tagapõhju võib otsida samast, kust kiviristi omagi: osad malmristid on arvatavasti juba algusest peale olnud ilma andmeteta, samas osadelt on aeg ja rooste andmed maha pesnud, portselan- või metallplaadid küljest kadunud, mistõttu tänapäeval on nad muutunud püsivaks, kuid anonüümseks hauatähiseks.

Soome tulid esimesed raudristid 1830. aastatel muu Euroopa eeskujul, Eesti kohta sellised andmed puuduvad. Enne 1830. aastaid oli Soomes üldlevinud hauatähiseks püstkivi, millega seostub usk ülestõusmisesse. (KUKAKO viide)

Malmristide suurem levik on saanud alguse 1880. aastatel, mis oli ka kiviristi tippaegu. Eriti palju malmriste on säilinud ajavahemikust 1900 ja 1910. Pärast seda on malmristide kasutus hakanud vähenema, katkedes peale Kärkla kalevivabriku assitöökoja mahapõlemist 1940. aastate alul sootuks. On teada, et mõnda aega pärast assivabriku sulgemist tegid neid rauatöömehed teenustööna veel edasigi (Pauska 1988: 16), võimalik on ka ristide kaugemalt sissetoomine, kuid üldiselt olid malmristid selleks ajaks juba taanduv nähtus.

Kui enne lõplike analüüsitulemuste valmimist oleks võinud arvata, et malmristide kasutusele tegi järsu lõpu kohaliku malmriste valmistava töökoja hävinemine, siis tegelikult näitavad andmed, et malmristide osakaal kalmistul hakkas juba enne 1940. aastaid vähenema: 1930. aastatest leiab vaid 52 malmristi hiilgeaegade 171 hauatähise vastu.

Ilma ajastumärgistusega ja seega põhjalikuma analüüsi alt välja jäänud malmristidest leidsin kalmistult kaks, mis ei olnud vormi järgi valatud ega meistrimehe juures vitstest painutatud, vaid milles on näha kohaliku sepa kätetööd (vt lisa 2 foto 25 ja 26). Oma välimusest nad muidugi uhkete sepiristide vastu ei saa, kuid omapära ja individuaalset lähenemist leiab neis küllaga. Analoogsed külaseppade poolt valmistatud ristid Soomes on sama lihtsa väljanägemisega kui Eestiski (Nickels 1990: 38). Sellised teatavat kohmakust sisaldavad hauaristid on tegelikult kõnekamadki kui maneerlikud saritoodanguna valmistatud tehastooted.

1.3. HAUAKIVID

Hauakivisid on Kärddla kalmistul kokku ligi 1300. Kuna hauakivid on mõeldud püsivamalt hauaplatse tähistama, leiab ilma ajaliste daatumiteta hauakivisid küll, kuid päris ilma igasuguse märketa hauakivisid on vaid mõni üksik. Hauakivile märgitakse kadunu ees- ja perekonnanimi, erandkorras on võimalik ka ainult eesnime või sümbolnime (nt *Missisipi* või *16*, viimast vaata lisas 2 fotol 27) tahumine, lisaks on hauakivil inimese sünni- ja surmadaatum. Kui malm- ja kivistide puhul võib öelda, et need on pigem isikuhauatähised, vaid mõned üksikud ristid on pühendatud enamale kui ühele inimesele (koguarvust 5%), siis hauakivide levikuga koos tõusid esile ka perekonnahauatähised (vt lisa 1.3). Ühelt poolt on see leinamajäänutele odavam lahendus, teisest küljest on hakanud levima komme püstitada abikaasadele üks ja ühine hauatähis, mis neid ka teispoolsuses ühendaks. Kolmanda põhjusena võib ilmselt näha sedagi, et hauakivile on võimalik andmeid juurde tahuda, ristile, kui tegemist pole just isikuandmete plaadiga ristile kinnitamisega (vt lisa 2 fotod 6 ja 9), neid lisada ei saa.

Kõigele vaatamata näeb saadud statistilisi andmeid vaadeldes, et ka hauakivide seas on aastakümnete võrdluses rohkem isikuhauakivisid kui perekonnahauakivisid. Erandina tõusevad esile ainult 1990. aastad (104 isikuhauakivi ja 111 perekonnahauakivi): kas seda võib pidada uueks arenevaks suundumuseks, mis ootas oma läbimurret pool sajandit, saab öelda vaid aeg. Vaadates üldist hauakividele andmete märkimise arengut, võib siiski arvata, et isikuhauakivid ei kao kuskile: abikaasade ühised hauakivid jäävad, ka isikuhauakivide puhul säilib alati võimalus, et kui leinamajäänud leiavad selle olevat sobiva ja mugavama, vahetatakse isikuhauakivid välja ja asendatakse ühe ühise perekonnahauakiviga.

Võrreldes soomlastega on eestlased siiski individualistid: Soomes on kuni 90% hauatähistest suguvõsahauakivid (Viitamees 2001a: 225).

Hauakivi muutumisest rääkides tuleks kõigepealt tähelepanu pöörata hauakivi materjalile (vt lisa 1.4). Esimesed hauakivid, mis kalmistule 1900. või isegi pigem 1910. aastate paiku ilmusid, olid dolomiidist. Tegemist oli väikeste neljakandiliste plaatidega (vt lisa 2 foto 28), mis on kasutusel tänapäevalgi, küll tihtipeale ajutiste hauatähistena. Kui eelnevalt sai kirjutatud puuristi ajutisest hauatähistamise funktsioonist, siis olen märganud surnuaial ka haudu, mis on veel alla vajumata, kuid esmase hauatähisena on väike kiviplaat selle juures juba olemas. Hauakivi kasutusele tulles olid sellised plaadid vägagi levinud, sajandi alguses neid suuremate vastu välja ei vahetatud.

Huvitava nüansina märkasin, et kui eraldi vaadelda laste, väikelaste ja imikute hauakivisid, siis enamuse on neist väikesed kiviplaadid (vt lisa 1.5) (vt lisa 2 foto 29). Ilmselt on taotluslikult pandud hauda kaunistama midagi sama väikest, kui lahkunu ise on olnud, et hauakivi raskus ei rõhuks kadunut ega ka leinamajäänuid. Väikeseid hauaplaate on laste hauakividenä kasutatud 1980. aastateni, sealt edasi on juba murtud hauakivi võidukäik leidnud tee ka laste hauakivide valikusse, väikesed nelinurksed plaadid üldises kasutuses pole kadunud aga senimaani.

Lihtsalt statistikat jälgides on raske öelda, millal täpselt graniitplaadid kasutusele on võinud tulla, kuid ilmselt 1930. aastate kandis. Dolomiithauaplaatide kasutamine oli enamuses veel ka 1950. aastatel, pöördudes seejärel langustrendile. 1970. aastaid võib pidada dolomiithauaplaadi luigelauluks, sama aastakümne saab

graniithauakivi domineerimise alguseks. Dolomiiti materjalina peavad kiviraidurid pehmeks, mistõttu see ei pea ajale vastu (Viitamees 2001b: 7).

Kui sajandi alguse hauakivi on väike kiviplaati, siis juba 1930. aastatel tõuseb arvestatavana kõrvale suure neljakandilise hauakivi (dolomiidist) kasutamine (vt lisa 2 foto 30). Väikest hauaplaati see välja tõrjuda ei suuda: veel tänapäevalgi kasutatakse väikest hauaplaati (nüüd juba graniidist) päris arvestataval määral. Nõukogude ajal üritati ilmselt juurutada ka kommet, et risti kui ajutise esmase hauatähise asendaks väike hauaplaati, osaliselt on see õnnestunud (vt Paenurm 1995: 56).

1940. ja 1950. aastatel levib komme dolomiidist hauaplaati tsementi valada (vt lisa 2 foto 31), kuid niisama äkki, kui see esile tõuseb, vajub see ka unustusse.

Nelinurksete hauaplaatide, nii suurte kui väikeste, kasutamise kõrval võib märgata soovi varieerida hauakivi kuju, nii hakkavadki 1940. ja 1950. aastatel kaunistama kalmistu üldist pilti ebakorrapärase kujuga hauakivid. Ebakorrapärase kujuga hauakivid kujutavad endast viis-, kuus- või enamnurka, mille küljed on sirgelt tahutud (vt lisa 2 foto 32 ja 33). Ebakorrapärase kujuga hauakivi levib pigem graniidi kasutusse tulles kui vaikselt hääbuma hakkava dolomiidi puhul, tippajaks võib nende puhul pidada 1970. ja 1980. aastaid. Ebakorrapärase kujuga hauakivide puhul on huvitavaks faktiks see, et neid on kasutatud pigem perekonna- kui isikuhauatähisena (vt lisa 1.6). Võimalik, et see tuleneb ebakorrapärase kujuga hauakivide mitte nii laia levikust.

Tundub, et ebakorrapärase kujuga hauakivile leiti aja jooksul parem lahendus: tänapäeva enimlevinud hauakivi kuju on murtud (vt lisa 2 foto 34). Murtud hauakivi viitab looduslikkuse taotlusele, 1990. ja 2000. aastatel on selliseid hauakivisid kõigist hauakividest juba kolm neljandikku. Eesti kiviraidurid märgivad loodusliku murtud kivi laiemal leviku alguseks 1970. aastate lõppu (Viitamees 2001b: 7).

Murtud hauakivi kasutusele tuleku aega võib vaid oletada, ilmselt jääb see 1940.-1950. aastatesse või veelgi hilisemasse aega. Täpsemat määramist raskendab asjaolu, et inimesed on 1990. aastate uute tuulte võimuses ja ajalukku, eelkõige oma perelukku tagasi vaatama hakates üles otsinud suguvõsa vanu hauatähiseid ning asendanud neid võimalusel uuematega. Vähe on juhtumeid, kus hauakivi välisilme on taastatud (vt lisa 2 foto 35): mõnel juhul on ilmselt lihtsam muretseda uus hauakivi, kui

hakata restaureerima vana (vt lisa 2 foto 36). Kuigi teatud juhtudel on näha soovi säilitada vana hauakivi ilme (muutub küll materjal, dolomiidist saab graniit, kuid kujutised jäetakse samaks, ka hauakivi kuju jääb nelinurkseks), siis on ka selliseid hauakivi või malmristide asendamisi, kus varasemast ei hoolita ja asemel pannakse hauatähis, mis järgib pigem praegu moes olevaid kujundusjooni kui kunagist kaanonit.

Murtud hauakivide kõrval on kalmistule jäänud siiski ka neljakandilised hauakivid, eriti väikesed hauakiviplaadid, seda isegi vaatamata asjaolule, et 1970. aastatel oldi veel arvamisel: looduslikke põllukive tuleks kasutada kas omaette kvartalites või põõsastega piiratud perekonna matmisplatsidel, mitte aga koos kindlakujuliste, töödeldud külgedega hauasammastega (Tammoja 1974: 48).

Huvitav on ka see, et tol ajal eelistati halli (vt lisa 2 foto 37) ja punast graniiti (vt lisa 2 fotod 32 ja 38): läikivad peegelpoleerküljed, eelkõige musta värvi, olevat troostitud, nägevat välja kui surnud kivi. (Tammoja 1974: 51) Ometi on tänapäeval enimlevinud just must graniit (Viitamees 2001b: 7) (vt lisa 2 foto 39). Samas kui vaadata Soome suundumusi, siis seal eelistatakse kodumaist toormaterjali, mis ei ole ainult tumemust, vaid sisaldab mitmeid erinevaid värvivarjundeid, mis Eestis viimasel ajal unustusse on vajunud (Valli viide). Eesti hauakivide toormaterjali toovad näiteks Tartu firmad peamiselt Soomest, Karjalast ja Ukrainast. Kasutatakse ka kohalikku kivi, kuid raidurite hinnangul on lihtsam tuua materjal mujalt, kui hakata seda siin saagima. Pealegi tuleb imporditud kivi kohalikust odavam. (Viitamees 2001b: 7)

Üldistavalt võib kokku võtta, et dolomiidist hauakivi on tänapäevaks välja vahetanud graniithauakivi, ja kuigi algne neljakandiline hauakivi on kasutusel senimaani, eriti väikese hauaplaadina, on alates 1980. aastatest oma võidukäiku tegemas murtud kujuga hauakivi. Viimases võib näha omamoodi ajastumärkegi, kui püüeldakse looduslikkuse poole.

2. KUJUTISE MUUTUMINE AJAS

Tiia Ristolainen (2004a: 10) on kirjutanud oma doktoritöös, et surma saab käsitleda kui kujundit, olgu selleks siis eluküünal, eluraamat või algust ja lõppu tähistav teekond. Oma uurimuses ei ole ma kirjeldanud kujutisi, mida võiks leida ristidelt: kui kinnitada malmristile nimeplaat, on sellele võimalik lisada riste, oksakesi ja ornamente (vt lisa 2 foto 40). Et ristile võimalikult omapärane ja kaunis ilme anda, võib malmriste kaunistada ka pentagrammidega (vt lisa 2 foto 41). Pentagrammi tähendus ajas on siiski muutunud: viieharulisest tähest, mis kristlikus kultuuris sümboliseeris valgust ja vaimsust ning rahvausu arusaamade kohaselt hoidis kurjad jõud inimestest ja eluruumidest eemal, sai nõukogude kultuuriruumis punatäht. Kui nõukogude-eelsel perioodil oli eesti sepisristide üheks kujunduselemendiks pentagramm (sünnidaatumite märkimisel), siis nõukogude perioodil muutub selle tähendus nii radikaalselt, et seda kasutatakse ainult kas punasõdurite või eriti tähtsate nõukogude inimeste hauakividel. (Torp-Kõivupuu 2005: 49) Kristlikus sümboolikas tähistab pentagramm Kristuse viit haava (Ferguson 1991: 1132).

Kaunima välimuse saavutamiseks võib varieerida ka risti kuju: tavalise malmristi kõrval on siinkohal kahtlemata kunstipärasem sepisristi väljanägemine (vt lisa 2 foto 8, 42 ja 43). Haudadel näeb ka erinevate tipukaunistustega riste: levinud on ristikleheotsalised ristid (vt lisa 2 foto 24 ja 44), mis kujutavad endas Jumala kolmainsust, Soome hauamärkide seast toob Pentti Lempiäinen (1990: 59) välja ka ankuritipulised ristid. Viimased märgivad tema sõnul lootust igavesse ellu.

Risti võib kaunistada lilledega (vt lisa 2 foto 45), lisaks leidsin paaris kohas kalmistul risti küljes rippuvaid "oksakesi" (vt lisa 2 foto 46), üks lillepärg oli säilinud algupärases plekkkarbis ja seisis endiselt risti jalamil (vt lisa 2 foto 47). Viimaste kohta pärinevad teated paigutavad nad 1930. aastate kanti (eelpool mainitud plekkkarbiga ristil on surmadaatumiks märgitud aasta 1925), kombeks oli neid asetada ristile või

raudaedadele. Mujal surnuaedades on taolisi pärgi võidud säilitada ka kalmistul asuvates kappides, Kärddlas leiab sellise plekkkarpi asetatud pärja otse risti ette kinnitatuna. (Ots 1995: 90; Sala 2007: 40, 67, 85-86)

Siinkohal on huvitav märkida, et Siberi eestlased kasutavad tänapäevalgi harva matustel elavaid lilli, hauakaunistuseks on valdavalt kunstpärjad (*kroonid*). Põhjuse leiab karmis kliimas, mistõttu looduses on lilleaeg lühike. (Korb 2004: 122-123)

Kolmelt kiviristilt leidsin ka peremärgid, mis lisaks kirjale kaunistavad risti üldist ilmet ja kinnistavad selle kindla perekonna juurde. Peremärk on omandit tähistav märk, põline kogu maailmas. Peremärke on tehtud esemetele ja koduloomadele, mis hõlpsasti võivad teistega vahetusse sattuda. Veel 20. sajandi algupoolel tehti peremärke Eestis (peamiselt rannikul ja saartel) eriti kalapüünistele, kuid ka tööriistadele, viljakottidele jms. (Troska jt 1995: 195)

Peremärke on kasutatud ka allkirja asemel. On teada juhtum, kuidas 1689. aastal Hiiumaal kuus kirjaoskamatut talupoega tollase Pühalepa riiaka pastori H. C. Burchardie vastasele kaebusele allkirjadena peremärgid panid. Need on ka varasemad teadaolevad peremärgid Hiiumaalt. (Ariste 1947: 162-165)

Huaristidelt leiab peremärke mujalgi Eestis (Eesti etnograafia... 1995: 141; Pallo 2006: 17), Kärddla kalmistu kolm kiviristidelt leitud peremärki on pärit aastatest

1864 – Karel Intrekson (vt lisa 2 foto 48, vrd ka Pallo 2006: 41),

1883 – Kersti Märjamaa (vt lisa 2 foto 49),

1884 – Niggulas Haggus Naene Leno (vt lisa 2 foto 50).

Harilikult oli peremärk sirgjoontest moodustatud pärimuslik kujund. Pere jagunemisel täiendas eraldunud pere põhiperemärki mõne joonekesega. (Troska jt 1995: 195)

Kas kõik peremärgid kalmistult üles said märgitud, on raske öelda: peremärk on nagu hauakivi tegija mainimine (vt lisa 2 fotod 11 ja 12), mis hauatähise kujunduse keskmesse kunagi ei jää, kuid siiski äramärkimist leiab. Samamoodi kui peremärk võib olla varjatud hauatähise ükskõik mis küljel (vanima peremärgi leidsin mahakukkunud kiviristi üles tõstes), võib see olla ka aja jooksul maha kulunud.

Kujutiste märkimine hauakivile on hauakivide kalmistule ilmumise ajast peale olnud pigem reegel kui erand (vt lisa 1.7). Hauakivide kasutusele tulles on hauakirjad kõrvale hakanud jääma: nende asemel on eelistatud kujutisi. Siinkohal on huvitav

märkida, et nõukogude ajal ei soovitatud tegelikult hauakividele kujutisi tahuda. Sümbolite ja embleemide puhul märgiti, et need esitavad tinglikult ja sümboolselt teatavat sisu ja võivad sellega teksti asendada, tavaliselt iseloomustavat nad ka lahkunu elukutset. Samas ornamendid olevat rohkem kaunistava iseloomuga ja nende kasutust ei soositud. (Tammoja 1974: 53) Mida täpselt sümbolite, embleemide ja ornamentide all mõeldud on, kahjuks tekstist ei selgu.

Kui väiksema ajaliselt piiritletud materjali puhul võis arvata, et kujutiste osakaal hauakividel on aja jooksul suurenenud (vt Viitamees 2000a: 27), siis põhjalikum analüüs suuremahulise materjalikoguga näitab, et hauakivide kalmistule ilmudes on kujutised algusest peale olnud üks osa selle kaunistusviisidest: läbi 20. sajandi on kujutiste esinemisprotsent hauakividel olnud keskmiselt 80-90 %.

Uusimaid arenguid kujutise kasutuses võib näha puuristidel, millele 2000. aastatel on hakatud lisama nimeplaat (varem kirjutati andmed markeriga pigem otse ristile). Puuristide nimeplaatidele on lisaks isikuandmetele hakatud joonistama ka kujutisi (vt lisa 2 foto 18), mistõttu võib öelda, et kui kujutisi märgiti 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses vähesel määral kivi- või malmistidele, 20. sajandil reeglina hauakividele, siis 21. sajandil on kujutise kasutamine tungimas ka ajutiste puuristide üheks kaunistamisviisiks.

Kujutisi rühmitades selgub siiski, et sümbolites väga palju ei varieerita. Mina olen tööd kirjutades jaganud need neljaks: ristid erinevates kombinatsioonides peamiselt okstega, leegi kasutamine, puude ja okstekujutistega hauakivi kaunistamine ja graafilised joonistused loodusest. Viimased kaks rühma saab tinglikult kokku võtta ühise märksõna alla – kujutised elusloodusest. Argo Moor (2002: 75) on märkinud, et tundes end osana loodusest, tajub inimene ka enda surelikkust ja selle loomulikkust. Sellise inimene jaoks on surm igapäevane ja loomulik sündmus (rohu kolletamine, puu kuivamine jne).

Erandlikke kujutisi, mis ühegi eelpool mainitud rühma alla ei kuulu, ei ole palju (vt lisa 1.8) ja minu tähelepanekuna võiks öelda, et need on kadunu suhtes eritähenduslikud sümbolid: nt heliloojale noodijoonestik (vt lisa 2 foto 51) ja teatriinimesele naerev ja nuttev teatrimask (vt lisa 2 foto 52), aga ka inglitudruk

vastsündinud surnud lapsele. Seda, et muusikaga seotud inimese hauatähisele on tahatud viulivõti, näeb ka Soomes (Lempiäinen 1990: 54).

Kuigi skulptuur omaette mälestusmärgina või selle osana on kuulunud lääne hauatähisetraditsiooni juba antiikajast alates (Nickels 1990: 37), ei leia neid Kärkla kalmistult palju. Kindlasti meenub igale surnuaia tagaossa sattunule 2000. aastatel sinna püstitatud öökulliskulptuur (vt lisa 2 foto 53), kuna see jääb otse ühe põhijalgtee veerele, kalmistu uusimast sektorist leiab ka inglikuju (vt lisa 2 foto 54). Soomes väga levinud ingli- ja linnukujukesed Eestis veel populaarsust saavutanud ei ole. Palvetav ingel tähendab iseenesest kadunu Jumala hoole alla andmist (Lempiäinen 1990: 56).

Surma võib kujutada ka vabastajana, sellisel juhul lendab taevasse või päikese poole lind, mida mitmetes usundites tõlgendatakse kui hinge vabanemist keha ahelatest. Pentti Lempiäinen (1990: 52) arvab siiski, et ristiusku selline mõtteviis ei sobi, sest ristiusus moodustavad keha, vaim ja hing ühise terviku. Need kõik kuuluvad Jumalale, neist ükski ei ole teisest rohkem väärtuslik. Linnukujutis sobib kristlase hauatähisele, kuid mitte hinge ja keha vastasseisu sümbolina. Surm tähendab Jeesusesse Kristusesse uskujale ajalikkuse ahelatest ja maise elu kannatustest vabanemist.

Samas vaadates linnu tähendust kristlikus kunstis, kohtab ikkagi selle sidumist "tiivuliste hingede" sümboliga. Ammu enne seda, kui kunstnikud püüdsid linde kujutada vastavalt liikidele, oli linnukuju sümboliks vaimsele, vastandudes materiaalsele. Komme kasutada lindu hinge sümbolina pärineb vanaegiptuse kunstist. (Ferguson 1990a: 2465) Samasugusena näevad linnu kui kujutise või väikese skulptuuri tähendust ka Soome kiviraidurid (Hautausmaiden kauneus... a-ta). Linnukujutisi eraldiseisva sümbolina Kärkla kalmistu hauakividelt leiab vaid üksikuid, küll aga võib merevaadete ühe osana näha kajakaid (vt lisa 2 foto 32 ja 55). Kajakaid peetakse randlaste ja meremeeste lindudeks (Mäger 1994: 242).

Kärkla kalmistu ainus väga eripärane hauamonument on püstitatud kohalikule kunstnikule Paul Kammile (vt lisa 2 fotod 2, 3, 4 ja 5). Selliste hauamonumentide puhul võib arvata, et nende tellijaks ei ole mitte omaksed, vaid kollektiiv: tänapäeval hauatähise tellija nime ära mainida enam kombeks ei ole.

2.1. RIST

Rist on üks kõige vanemaid ja universaalsemaid sümboleid. See on Kristuse sümbol tema ohverduse tõttu ristil, laiemas tähenduses on aga rist saanud ristiusu märgiks, lepituse embleemiks ning kristluse läbi päästmise ja lunastamise sümboliks. (Ferguson 1991: 1352) Rist on moodustunud kahest põhikujundist: vertikaal- ja horisontaaljoonest, millest esimene sümboliseerib taevast, hinge, kõiksust, meesalget, ning teine eksistentsi, materiaalsel olekut, naisalget. Kahe telje lõikumisel tekkiv täiuslik nelikjaotus sümboliseerib nelja ilmakaart, nelja aastaaega ja nelja ürgainet: tuld, õhku, maad ja vett. Samuti sümboliseerib ristimärk surematust ja elu, hinge ja keha. Täiesti uue tähenduse andis ristile kristlus, mis muutis selle Jeesuse ristilöömist, rooma märtriristi ja risti üldist elusümbolikat ühendades lunastaja kannatuste ja igavese elu võrdkujuks. Kaugemas tähenduses osundab rist Kristusele kui maailma kosmagoonilisele keskpunktile, rist ja kristlus on kujunenud sünonüümideks. Kristluses sümboliseerib ristimärk jumalikku tarkust, ülestõusmist, usku, armastust, inimkonna lunastust, meelearandust, ohverdust, pääsemist, teenistust, võitu, kuid ka koormat, märterlust ja tragöödiat. (Torp-Kõivupuu 2003: 93-94)

Kõige populaarsem sümbol hauakividel kujutisena on rist (vt lisa 1.9), nii Kärkla kalmistul kui mujalgi (vt nt Salm, Lepik 2007: 49; Ots 1995: 89). Kiviraidurite sõnul soovivad risti hauale peamiselt vanad inimesed, kes on seotud kirikuga (Viitamees 2001b: 7). Kõige sagedasemaks ristitüübiks on ladina rist, mida kujutavad endast ka enamasti Kärkla kalmistult kogutud materjalis ülesmääritud ristid (vt lisa 2 foto 56). Kirillitsa kasutamine ei tähenda automaatselt, et hauakivile oleks tahatud vene õigeusu rist, mõned õigeusu ristid kujutisena Kärkla kalmistult siiski leiab (vt lisa 2 foto 57). Sellisel juhul on horisontaalpuust ülevalpool veel üks lühem puu, mis kujutab endast kohta, kuhu oli kirjutatud Jeesuse hukkamispõhjus. Horisontaalpuust allpool asub viltune lühike puu, mille ülespoole suunatud osa meenutab Jeesuse kõrval risti löödud kurjategijat, kes parandas meelt ja pääses paradiisi, ja allapoole suunatud osa pattu jäänud röövlit, kes igavesest elust loobus. Ladina rist on "tühi", kuna Jeesus ei jäänud ristile. Seega on ladina rist oma olemuselt tema ja kõikide surnute ülestõusmise võrdpilt. (Lempiäinen 1990: 57)

Õigeusklike kalmistutel märgib kadunute usulist tausta hauakivisse tahatud õigeusurist: juhul kui kadunud on kuulunud erinevatesse kogudustesse, ilmestab hauakivi kahe erineva usuvoolu rist. Osadel kividel näeb koguni leinamajäänute katset peita kadunu religioosset tausta: sellisel juhul on viltune ristipuu asendatud viljapea, mõne taime vms-ga. (Panteleimon 1990: 33).

Risti on kalmistul hauatähistel võimalik kombineerida erinevate sümbolitega (loorberi-, palmi-, tammeoks), enimlevinud on rist kui üksikkujutis, esinedes 288 hauatähisel. Kui jälgida kõikide ristikujutiste levikut ajas (ka erinevad seosed muude sümbolitega), leiab neid Kärkla kalmistu andmetel hauakividelt aukartustärataval hulgal: 43% hauakividest sisaldavad oma kujutises kas risti või selle kombinatsiooni muu sümboliga. Üksiku risti kujutis esineb veerandil hauakividest. Neutraalse, kuigi samaaegselt kristliku sümbolina on risti kujutisena kasutatud hauakivi kalmistupilti tulekust alates.

Kuigi rist on üldine sümbol, mis on enim levinud perekonnahauakividel, on märkimisväärselt suur osa ristikujutistest tahatud ka naiste hauakividele. Siinkohal võib spekuloida teemal, kas naised on religioossemad kui mehed, samas ei saa unustada, et kirikul on olnud rohkem sotsiaalne kui religioosne roll. Ehk siis kui naised kogudusel liikmetena on moodustanud kogukonna südame, mis ajalooliselt on piiritletud koguduse poolt, siis on nende puhul ootuspärasem ka risti kui kujutise kasutamine viimsel mälestusmärgil neile.

Laste hauatähistel risti eriti ei kasutata, vaid eelistatakse õrnemaid sümboleid (nt lille kujutisena).

Risti on kombineeritud kõige enam palmi-, loorberi- ja tammeokstega. Palm on kristlikus sümboolikas traditsiooniline võidu sümbol. Tihti kujutatakse maalidel Kristust palmioksa kandmas, mis sümboliseerib tema võitu surma ja patu üle. Sagedamini on palmioks seostatud tema võiduka saabumisega Jeruusalemma. “Järgmisel päeval, kui palju rahvast, kes oli tulnud pühi pidama, kuulis, et Jeesus tuleb Jeruusalemma, võtsid nad palmipuude oksa ja läksid välja temale vastu ning hüüdsid: “Hosianna, õnnistatud olgu, kes tuleb Issanda nimel, Iisraeli kuningas!”” (Jh 12: 12-13) (Ferguson 1990b: 2665-2666) Kristlikku tausta hauakividel esineval risti ja palmiokste kombinatsioonil (vt lisa 2 foto 31) kinnitab ka nende kasutusae: 1940.-1950. aastad (vt lisa 1.10). Kuigi

eraldi on välja toomata jäänud kujutised malmristidel ja nende plaatidel, on sealgi palmi ja risti kombinatsioon üks levinumaid (vt lisa 2 foto 40).

20. sajandi keskpaiku rohkem esinenud sümbolina paistab silma rist ja tammeoksad (vt lisa 1.11) (vt lisa 2 foto 58). Risti ja tammeoksa ühendamise tagapõhjuna näeb Loone Ots (1995: 90) rahvuslikku põhimõtet. Risti ja tammeoksi on kombineeritud kõige enam 1940. aastatel kuni 1970. aastateni. Kui risti-palmioksa kombinatsioon on lisaks perekonnahauatähistele levinud ka naiste hauakividel, siis risti tammega on kombineeritud pigem perekonnakividel kui isikuhauatähistel.

Kõige enam levinud on aga risti-loorberiookste kombinatsioon (vt lisa 1.12), mida kasutati juba esimestel hauakividel 1910. aastatest alates kuni tänapäevani välja (vt lisa 2 foto 59). Loorberil on igavikuline tähendus, mis on saadud põhjusel, et loorberilehed ei närtsi iial ja säilitavad oma roheluse (Ferguson 1990b: 2662). Igihaljas loorber on elu ja lootuse võrdkuju. (Lehtonen 1931: 328) Kalmistul on loorberilehed ristiga kombinatsioonis kõige enam perekonnahauatähistel.

Vähesel määral kombineeritakse risti ka teiste sümbolitega, näiteks kaseokste, viljapeade, lillede, küünalde jm-ga, need kombinatsioonid jäävad aga juba marginaalseks (vt lisa 1.13). Ka võib selliseid kombinatsioone pidada ajaliselt uuemateks.

Rist on tuntud ristiusu suurima sümbolina. Kas ta seda ka Eesti kalmistutel on, eriti just tänapäeval, on vaieldav. Loone Ots (1995: 90) on väitnud, et kuigi meie kalmistutel on levinud kristlik sümboolika, ei pea see alati viitama lahkunu või tema pere maailmavaatele: selle kasutus võib tuleneda ka harjumusest või põhimõttest "igaks juhuks". Ka Sonja Hyttinen (1996: 151) märgib, et kuigi Soome loomakalmistutel ei ole soovitatav kasutada ristimärki, tehakse seda aeg-ajalt ikka: rist on meie mõttemaailmas hakanud tähendama surma üldiselt.

Ristiusu seisukohalt paganliku kombena ristide lõikamine puusse oli Eestis levinud juba külaühiskonnas: sellisel käitumisviisil puudus aga täielikult kristlik tagapõhi, tegemist oli tõrjemaagilise toiminguga. Suhteliselt hilise ajani (1930.-1940. aastad) on ristide lõikamise traditsioon olnud elujõuline näiteks Saaremaal. Puisse lõigatud rist takistas uskumuste järgi surnu koduskäimist. See, kas lahkunu või tema

lähemad omaksed olid seejuures ristitud või mitte, polnud üldse oluline: rist(id) löigati puusse ka siis, kui oli tegemist ilmaliku matusega. (Torp-Kõivupuu 2003: 103, 108)

Nii Soome kui Eesti hauakividel enimlevinumaks sümbol rist domineerib Soomes suuremal määral (65% kujutisi sisaldavatest hauakividest) kui Eestis (43%). Pidades silmas, et koguni 88% soomlastest kuulus 1996. aastal luteri kiriku alla (Aho 1996: 121), võib arvata, et risti suurem levik soomlaste seas on enam seotud kiriku ja usuga kui eestlastel. Kogudusse kuulumine ei tähenda küll veel usklikkust, kuid 1996. aastal *World Values Survey* uurimuses selgus, et koguni 57% soomlastest pidas end usklikuks, samas kui eestlastest vastas nii vaid 14% (Liiman 2000: 10).

Nõukogude ajal peale surutud ateistlik mõtteviis, ilmalik matus ja pigem ebasoovitav kristlike sümbolite kasutamine on viinud tulemuseni, kus risti puhul ei ole tegemist enam niivõrd kristliku kui üldise surma tähistava sümboliga. Ka on ristide koguhulk kõikidest sümbolitest alates 1940. aastatest stabiilselt vähenenud (vt lisa 1.14). 2000. aastatel avanes esmakordselt kalmistule toodavaid hauakivisid vaadeldes pilt, mida 50 aastat tagasi poleks osanud ette kujutada: risti kui kristliku ja senimaani domineerinud sümboli olid välja vahetanud hoopis ilmalikumad motiivid (küünal, merevaated). Jaan Kiivit (1995: 110) on märkinud, et peale võimuvahetust saavutati kirikliku tegevuse madalseis 1970. aastatel, esimesed elavnemise märgid ilmnesisid alles 1980. aastate alguses (Kiivit 1995: 110). Sama kinnitab ka risti kui kujutise kasutamise sagedus: kõige enam vähenes ristikujutiste tahumine hauakividele 1970. aastatel, pärast seda on see jäänud stabiilseks. Tänapäeval leiab risti igalt kolmandalt hauakivilt, veel 1960. aastatel oli riste enam kui pooltel hauatähistest.

2.2. ELUTULI

Risti kõrval teine enimlevinud sümbol on tule kasutamine motiivina hauatähise kaunistamisel. Ka Loone Ots (1995: 90) mainib Hiiu-Rahu kalmistu materjali põhjal, et sümboleist, milles kristlus otseselt ei kajastu, on esikohal leek. Kärkla kalmistul on kõige enam hauakividele tahunud kas lihtne leek (vt lisa 2 fotod 34 ja 60) või ka küünal

(vt lisa 2 foto 61), neist leeki võib pidada vanemaks sümbolit ja küünalt selle uuemaks variatsiooniks.

Leeki kasutatakse üldlevinud sümbolina perekonna hauatähistel, enim on leeki kasutatud 1960.-1980. aastatel (vt lisa 1.15). Üldlevinud sümbol on ka küünal, mis ilmub kasutusse 1970. aastatel leegi kui kujutise kõrgajal (vt lisa 1.16). 1980. aastatel hakkab leek vaikselt taanduma, samas küünla kasutamine kujutisena muutub üha enam levinuks. Küünla kui kujutise võidukäiguks võib pidada 1990. aastaid, mil leek on taandunud marginaalseks, samas päris ära ei ole leegi kasutamine kadunud senimaani. 2000. aastatel saab küünlakujutisest hauakivi tellijate lemmikmotiiv: küünal on eelistatum kui seni domineerinud rist.

Küünla kustutamisele elu katkemisele viitamine on uus 1990. aastatel alguse saanud suundumus (vt lisa 2 foto 62), samamoodi on võimalik, et leegi asemel kujutatakse hoopis suitsu (vt lisa 1.17). Suits viitab tühisusele ja kõigele, mis on üürrike, sest ta tõuseb õhku vaid selleks, et haihtuda. Sümboolselt tuletab suits meelde maise elu lühidust ja maise hiilguse otsimise mõttetust. (Ferguson 1990b: 2678) Kadunate andmeid analüüsides, kelle hauatähistel suitsu või kustutatud küünalt on kasutatud, võib öelda, et osadel juhtudel on see tõepoolest seotud hauda maetu varakatkenud eluteega, samas reeglits seda pidada ei saa. Piibli järgi on suits Jumala viha sümbol (Ps 74: 1), ent suitsuohver on ka palve võrdpilt (Ps 141: 2) (Saare 2001: 66).

Sarnaselt ristiga on ka küünalt kombineeritud hauatähisel mitmesuguste erinevate okstega. Ajaliselt esimesena on küünalt seotud kuuseokstega, levinud on selline motiivide liitmine eelkõige 1970. ja 1980. aastatel (vt lisa 1.18). Pärast seda vajub küünla sidumine kuuseokstega unustusse. Matuste puhul olid kuused inimeste viimasteks saatjateks (Viires 2000: 95). Siinjuures on huvitav märkida, et kuuske üksiku puuna hauakividel ei kujutata, samamoodi ei kasutata kujutisena reeglina üksikut kuuseoksa ega kuuseoksa ristiga. Kuusk motiivina on ilmselt sisse tulnud matusekombestikust: ka tänapäeval on tuntud komme, et surnumaja ukse ees seisavad murtud latvadega kuused ja tee majast välja on kaetud kuuseoksakestega (Ristolainen 2001: 211; Torp-Kõivupuu 2003: 138). Surnuaias vooderdatakse enne matmist haud seest kuuseokstega, kuusk igihalja puu ja taimede talvekülma eest kaitsjana on levinud kalmude katematerjalina külmemal ajal, jõulude aegu tuuakse ehk isegi väike kuusepuu

kadunud hauale rõõmustama. Selles viimases võib näha ohvrianni jäänukit, kuigi komme on eesti traditsioonis uus. Marju Torp-Kõivupuu järgi (2003: 54) on tava käia jõululaupäeval omaste kalmusid korrastamas ning igihaljaste okste või kuusekestega ehtimas Eesti Vabariigi algusaegadest pärinev. Torp-Kõivupuu näeb selles teatavat emotsionaalset kompensatsiooni jõulujumalateenistusele, millest osavõtu eest võisid eriti aktiivsed parteifunktsionäärid inimesi isegi karistada, jättes neid ilma näiteks teatud ihaldusväärtetest materiaalistest hüvedest (korter, autoostuluba, turismireis vms).

Pärast küünla kuuseoksaga sidumise taandumist hauakivide kujutistes tuleb asemele küünla sidumine tamme- (vt lisa 2 foto 63) ja kaseokstega (vt lisa 1.19 ja 1.20). Mõlemad on uued sümbolite kombineerimised, olles levinud eelkõige 2000. aastate hauatähistel. Küünla-kaseokste kombinatsioonis lahkunu soolist tähistust märgata ei ole, ka on neid kujutisena liiga vähe, et teha otsustavaid järeldusi, kuid küünla-tammeokste üldise kasutuse kõrval perekonnahauatähistel võib küll täheldada suunitlust pigem esinemisele mehe kui naise hauatähisel. Üheks põhjuseks on ehk seegi, et tamme peetakse rahva seas jõu ja mehelikkuse sümboliks.

Muud küünla sidumised sümbolitega on juba vähemuses (vt lisa 1.21), jäädes hauatähise kujutiste üldisi jooni analüüsidest pigem marginaalsesse tähendusse.

2.3. PUUD, OKSAD JA LILLED

Väga levinud kujutisena on juba eelnevalt risti ja küünalde kombinatsioonides mainitud erinevate puude ja taimede oksad, ka erinevad puud. Eestlased on arvanud, et suured puud on ühenduses siirdhingedega (Ristolainen 2004b: 163). Marju Torp-Kõivupuu (2005: 48) kirjutab, et kivide ja puude seotus siirdhingeuskumuste ning matusepaikadega on ürgne ja kosmopoliitne. Kivid (megaliidid, püramiidid, suuremad või väiksemad hauatähised) ja puud on olnud hinge sümboliks ja hinge võimalikuks uueks eluasemeks pärast seda, kui surnukeha on kas maetud või põletatud.

Kristlikus sümbolikas on puul tähtis osa. Üldjuhul on puu elu või surma sümbol, sõltuvalt sellest, kas teda on kujutatud tugeva ja õitsvana või halvasti hooldatuna ja kiratsevana. On olemas legend sellest, et peale Aadama surma soovitas

peaingel Miikael Eeval ühe oksa hea ja kurja tundmise puust Aadama hauale istutada. Sellest oksast kasvas puu, mille Saalomon tõi templiaeda, kuid et seda vaja ei läinud, siis visati see Bethesda tiiki. Ja see puu jäi sinna senikauaks, kuni ta lõpuks välja võeti, et tast Kristusele rist valmistada. (Ferguson 1990b: 2667)

Puukujutistest on Kärddla kalmistul populaarseim vaevakask (vt lisa 2 foto 64), mis ühtlasi on tuntud ka leinakasena (vt lisa 1.22). Kaske võib pidada kõige armastatumaks ja ilusamaks lehtpuuks (Viires 2000: 105-106). Vaevakase kasutamine hauakivil kujutisena ei ole väga vana komme: kujutiste valikusse on vaevakask ilmunud 1970. aastatel, kogudes üha enam populaarsust. Vaevakask on levinud sümbol perekonnahauakividel, aga ka naiste hauatähistel. Kases võib näha talu sümbolit, milles omakorda nähakse rahvuslikku sümbolit.

Vähemlevinud puu sümbol, mida hauakividel kujutisena kasutatakse, on mänd (vt lisa 1.23) (vt lisa 2 foto 65). Igihalja puuna sümboliseerib mänd surematust (Bruce-Midford 1997: 44). Eestis on mänd kõige arvukamalt esinev puuliik: männimetsad moodustavad ligi poole kõigist meie metsadest (Viires 2000: 73). Sarnaselt kasele on mänd tulnud kujutiste valikusse 1970. aastatel, aegade jooksul on tema kasutussagedus jäänud siiski samaks. Siinkohal tuleb selgelt välja sektorimõju: kui otsitakse ideid kadunule hauatähise kujundamiseks, vaadatakse ringi eelkõige ümberkaudsete hauatähiste hulgas. Kui mäندی kujutisena on kasutatud 19 hauatähisel, siis koguni 11 hauakivi männiga asub Kärddla kalmistu uusimas K-sektoris.

Mänd on saarelisuse sümbol. Marju Torp-Kõivupuu (2003: 103, 106, 111, 138) toob oma doktoritöös männi välja kui traditsioonilise küla ristipuu. Ristipuu pidi olema esteetiline: tingimata elus ja ilus puu ning paistma hästi maanteele. Puuliikidest olid Torp-Kõivupuu järgi eelistatud mänd, kuusk või kask. Mänd vastas eelpool nimetatud puudest kõige paremini esteetilistele nõutele. Männikoorde lõigatud rist püsib kaua ilus ja vaadeldav, seevastu kuusetüvesse lõigatud ristid jooksevad ohtralt vaiku ning armistuvad ebamäärasteks kujunditeks, ka kasetüvesse lõigatud rist armistub ruttu. Tegemist oli tõrjemaagilise toiminguga, mille eesmärgiks oli hoida järgmist surma kogukonnast võimalikult kaua eemal ja tõkestada surnu kodus käimist.

Peale männi on puu kui kujutisena mõnel korral kasutatud ka tamme (vt lisa 1.24), ometi ei tundu tamm eraldiseisva sümbolina vaid kui männi variatsioon. Tamme

kujutisena on nii vähe, et analüüsi põhjal siin mingeid sügavamapõhjalisi järeldusi teha ei saa, samas pooled tammekujutistestki asuvad K-sektoris. Kuna ma isegi olen oma esimeses uurimuses Kärkla kalmistust (vt Viitamees 2000a lisa 2) pannud paljud männid tammedega võrduma, tegemata selget vahet, kumma puuga hauakivil tegemist on, siis on võimalik, et tamm on hauakividele ilmunudki just seetõttu, et männi asemel on seal nähtud hoopis tamme. Tegelikult oli aga tegemist männiga ja nii esimene tamm hauakivi ilmestama on sattunudki.

Seda oletust kinnitab ka fakt, et ajaliselt kõige esimene tammekujutis asub K-sektoris, kus sel ajal männid juba levinud teema oli.

Tamm on üks paljudest puuliikidest, mis olevat olnud Kristuse ristipuu materjaliks. Tugevuse ja vastupidavuse tõttu on tamm ka kindla usu ja vooruse sümbol, samuti sümboliseerib ta kristlaste suurt vastupanuvõimet halbadele oludele ja raskustele. (Ferguson 1990b: 2669) Tamme võib pidada üheks Eesti võimsamaks ja pikaealisemaks puuks, mida tuntakse jõu ja tugevuse võrdkujuna nagu paljudel teistelgi rahvastel. Talude õuepuuna oli tamm lugupeetavamaid. Tamm oli ka eestlaste vanade uskumuste peamisi põhipuid, mis alal temaga mõnel määral suutsid võistelda vaid pärn ja sanglepp. (Viies 2000: 130)

Tamme leherikastest okstest punutud pärjad on meil ammu kujunenud lõunamaiste loorberipärgade asendajateks. Uuel ajal hakati neist valmistama ka surnupärgi ning pidulikel puhkudel ülesriputatavaid kaunistusvanikuid. Tammelehest on saanud nii tamme enda kui ka tugevuse, jõu ja püsivuse sümbol. (Viies 2000: 138; Palusalu 2008: 44)

Kui tamm puuna Kärkla kalmistul levinud ei ole, siis tammeoksad motiivina (vt lisa 2 foto 66) on küll laialt esinevad (vt lisa 1.25). Kasutusele on nad tulnud juba 1950. aastatel (vt lisa 2 foto 67), eriti populaarsed olnud 1970. aastatel, mil selle rohket hauakividel esinemist mainitakse ka tolleaegses käsiraamatus matuste korraldamisest. 1970. aastatel taolist kujutiste kasutamist siiski tauniti, kuna see tükeldavat hauatähise pinda. (Tammoja 1974: 53) Tammeoksi kujutisena kasutatakse ka tänapäeval, eriti levinud on tammeoksad perekonnahauatähistel.

Teine levinum okstemotiiv on kaseoksad (vt lisa 1.26). Kaseokste kasutamist hauakividel kujutisena leiab küll viimastel kümnenditel rohkem kui tammeokste, samas

on kaseoksad sümbolina alguse saanud alles 1980. aastatel, kuuludes uuemate kujutiste hulka (vt lisa 2 foto 68).

Lisaks võib hauakivil kujutisena kasutada viljapäid (vt lisa 1.27) ja loorberioksi (vt lisa 1.28), neist viimane esineb üksikuna siiski pigem juhuslikult. Loorberioksi on kombeks siduda ristisümboliga ja sellisena on loorberioksad väga levinud.

Viljapeade kasutamine kujutisena väga levinud ei ole, kuid tundub, et enam esinema on see sümbol hakanud alates 1970. aastatest. Viljapäid võib pidada sümboliks lõpuni viidud elutööst. Murtud viljakõrs viitab Pentti Lempiäise (1990: 54) järgi elu kaduvusele, aga ka sellele, et kadunu on võinud olla maaviljeleja. Kärkla kalmistul on kõik viljapead väljaarvatud ühe erandiga murtud (vt lisa 2 foto 69). Sellega sümboliseeritakse katkenud eluteed, tuleb ju surm vaatamata kadunu vanusele või eelnevale elukäigule ikka ootamatult.

Taime murdmine elutee lõppemise sümbolina on levinud ka lillede puhul, lisaks on lillede juures võimalik kasutada longus lille motiivi (vrd leinakask, mille oksad on ka langetatud) (vt lisa 1.29). Longus lilli võib pidada üldiseks leinasümboliks, murtud lille kasutatakse enamasti elutee varajase katkemise puhul ehk laste hauakividel.

Lilli võib pidada laste ja naiste sümboliks (vt lisa 1.30): meeste hauatähistel lilli ei leia või kui siis ainult juhul, et mehe elutee on katkenud ootamatult vara. Lilletemaatika kasutamine hauakivil sisaldab Brita Nickelsi sõnul (2006: 181) endas teadet haua leinamas käimise kohta.

Konkurentsilt kõige populaarsem lill hauatähistel on roos (vt lisa 2 foto 70), veidi vähem leiab rukkililli ja maikellukesi (vt lisa 2 foto 71) (vt lisa 1.31). Maikellukesest on kristlikus sümboolikas saanud Kristuse tulemise sümbol (Ferguson 1990b: 2663), looduses on ta üks esimesi lilli, mis annab märku kevade saabumisest. Ilmselt oma õrnuse ja puhtuse tõttu on maikellukestest saanud varalahkunud laste sümbol, tähistades kadunu süütust ja puhast meelt (vt lisa 1.32). Laste puhul kasutatakse hauakividel ka rukkilille, tulpi ja märtsikellukest.

Rukkilill on hauakividele jõudnud ilmselt oma rahvusliku tausta tõttu: karikakar on küll laialt levinud põllulill, kuid hauakivilt leiab ta vaid korra. Rukkilill on leivavilja lahutamatu kaaslasena viljakuse ja rikkuse sümbol, olles ka üldlaulupidude meelislill. Eesti rahvuslilleks kujunes rukkilill 1960. aastatel. (Saare 2001: 283)

Muudel juhtudel võib arvata, et hauakivile on lastud tahuda kadunuga kõige enam seostuv lill, lillede sortimendi amplituud on väga lai: märtsikelluke, meelespea, lumikelluke, lõvisüda, võõrasema, nartsiss... Kui meelespead peetakse mäletamise lilleks, siis sama arvatakse ka võõrasema kohta kristlikus sümboolikas (Ferguson 1990b: 2672). Lisaks väljendavat meelespead lihtsust ja maalähedust (Palusalu 2008: 45).

Lillede puhul on huvitav jälgida nende levikut ajas. Motiivina on lilled vanad hauatähise kaunistajad, esinedes hauakividel juba 1950. aastatel. Samas tuleb märkida, et esialgu olid lilled pigem lastega kokku käivad, ka kasutati kindlaid lillesorte: vanimad lillesümbolid on maikelluke ja rukkilill. Uhke ja tugev roos, mida seostatakse võidu ja armastusega (Ferguson 1990b: 2668; Palusalu 2008: 45), tuli esmakordselt kasutusele alles 1980. aastatel, 1980. aastatel hakati lilli rohkem tahuma ka naiste hauakividele.

Vaadates kõiki kujutisi, ongi ehk lillede esinemine kõige põnevam osa sellest: siin saavad kokku valikud tulenevalt kadunu soost ja vanusest, kindlad ajajärgud kannavad kindlaid sortimendimärke, kasutatud on elu katkemise sümboleid longus või murtud lille näol. Lisaks on lill olnud hauakividel levinud motiiv algusest peale, ehkki populaarsemaks lillmotiivi esinemisaastakümneks võid pidada 1980ndaid. Üldjuhul kujutised hauakividel nii selgeid jooni oma kasutuses ei anna, millest võib järeldada, et lille ei saa pidada üldiseks sümboliks, kuid kes selle on valinud, on seda teinud kindla põhjusega.

2.4. PILDILISUSE ESILETÕUS

Mida kauem on kalmistul kasutusel hauakivi kõigi oma võimalustega, seda enam hakkavad detailiseeruma hauakividele tahutavad kujutised (vrd lisa 2 foto 72 ja 73). Algsest sümbolite kasutamisest või omavahel liitmisest kujuneb välja üksikasjadeni väljajoonistatud pilt, kohati lausa graafiline joonis mitmete erinevate sümbolite või komponentidega.

Vaatemotiivide esiletõus saab alguse 1980. aastatel (vt lisa 1.33 ja 1.34). Vaadete populaarseim temaatika seostub meremotiiviga (vt lisa 2 fotod 32, 39, 55 ja

65), kuid leiab ka taluvaateid, maastikuvaateid, põlluvaateid ja taevavaateid (vt lisa 1.35). Pildilisuse esiletõus hauakivide kujundamisel on saanud tõuke ühiskonnas üldisemalt samal ajal levima hakanud visuaalsuse pealetungist, mis välistab pikema, rohkem aega nõudva tekstilise osa ja paneb põhirõhu informatsiooni edastamisele pildi kaudu. Seda võib pidada postmodernistliku ühiskonna eelistuseks: domineerima hakanud visuaalne külg tagab kiire informatsiooni haaramise ja sellega koos ka leviku. Siit tulenevalt võib visuaalsuse pealetungi pidada ka üheks põhjuseks, miks hauatähiste pikem tekstiline osa hääbub, samas kui kujutised näitavad üldistumise tendentsi. (Viitamees 2001a: 231)

Pildilisuse esiletõus on Kärddla kalmistul allutatud peamiselt kohalike olude kajastamisele: viiest neli graafilisi jooniseid esitavast hauakivist on kaunistatud meremotiiviga. Meremotiivi leiab kõige enam uuematel hauatähistel, 2000. aastat võib praeguste andmete põhjal pidada meremotiivi triumfiks: merevaateid esineb sellel aastakümnel võrdselt ristikujutisega, ainult küünalt kui elutule sümbolit tahutakse hauakivile veelgi enam. Ka Soomes on täheldatud hauakivide kujutiste sidumist kohaliku keskkonnaga: rannikul leiab merepilte, siseveekogude ääres paadimotiive (KUKAKO viide).

Eestimaa ja meri kuuluvad kokku. Isegi vaatamata sellele, et viimase poole sajandi jooksul on eestlane pidanud merd vaatama sõna otseses mõttes traataia tagant. (Viirand 1994: 82) Tänu oma visuaalsele võimsusele on meri tänuväärne motiiv looduse ja inimese konflikti väljendamisel, näidates nii inimese mannetust looduse ees kui tema kangelaslikkust tormi vastu võitlemisel. Meri väljendab nii hirmu kui religioosse varjundiga aukartust, mida tekitab lõpmatuse tunnetamine. (Unt 2005: 136)

Liina Unt (2005: 135) märgib, et võõra ja kohaliku vaade maastikule on alati erinev. Võõra jaoks on põhiline informatsioon visuaalne ning suur osa tema hinnangust on esteetiline. Üldistades võiks väita, et puhtal kujul "vaatenurk" on olemas vaid külalisel, rändajal, kelle ilmavaateks on sageli silmavaade, visuaalselt komponeeritud pilt, mida on ka lihtsam väljendada, kuna kaasarääkivaid tegureid on vähem. Kohal olles muutub maailm multisensoorseks ja mitmekihiliseks, kaob puht-esteetiliseks otsuseks vajalik distants, rääkimata sellest, et päris kohalikel pole sageli selleks aega ega mahti.

Meri on mitmes mõttes paradoksaalne keskkond. Ehkki tema puhul domineerib visuaalne mõõde, muudab visuaalse info muutlikkus ja hõlmamatus mere tajumise ja kujutamise komplitseerituks. Öeldakse, et merel on mitu nägu. Võrreldes teiste keskkondadega, mõjutab kogemuse laad enim kujutlust merest. Tuult ja soolast vett trotsiv merelkäik annab hoopis teistsuguse vaatenurga kui rannal peesitamine või lustisõit. Liikumisviis, mille mere ääres määrab selle kättesaadavus, ning liikumise eesmärk on olulised mõjutajad. On merekihte, mida teab ainult kohalik, kes merd sõidab. Suvitaja lustlik meri võib talle tundmatuks osutada. (Unt 2002: 135-136)

Hiiumaa meeste ja perede merekihte võib pidada kahtlemata selliseks, mida teab ainult kohalik. Teine meri kannab endas igapäevast ja vaikset kestmajäämist. Meri on otsekui põld, millest kõnelevad ka väljendid: laev künnab merd, meri toidab. Ütlemine “meri annab ja võtab” näitab samasugust suhtumist meresse. Meri on nagu raske iseloomuga ja ohtlik naaber, keda respekteeritakse ning kelle käest käiakse kala nõutamas. (Unt 2005: 139-140)

Kärdla kalmistul meremotiivi kasutust hauakivil jälgides on huvitav ka see, et kui algselt võis seda pidada meestega seotud sümboliks (mehed kalurina ja leiva lauale toojana, vt Viitamees 2000a: 34), siis mida aeg edasi, seda enam oma meremotiivist saanud üldine sümbol, märk, mis tähistab saareinimest, kes tahes või tahtmata on seotud merega. Sellele viitab meremotiivi levimine naiste haudadele pandud kividele, mis tõuseb esile 2000. aastatel: varem meremotiivi naise isikuhauatähisel leida ei võinud.

Uurides meremotiivi esinemissagedust kalmistul sektorite kaupa, ilmneb selle motiivi koondumine kõige uuemasse K-sektorisse. Sellest näeb, kuidas motiiv levima ja lõpuks domineerima võib pääseda: tulenevalt ümbritsevatest hauakividest hakkab motiiv meeldima, võetakse eeskujuga, leitakse ka endale omase oleva sama motiivi kasutamine, ja nii ongi lõpptulemusena ühes sektoris koos väga suur osa ühe motiivi kasutajaid.

Saarelisele päritolule viitab veel ankru (vt lisa 2 foto 74) ja laeva (vt lisa 2 foto 75) kasutamine hauatähise kaunistamisel. Kui meremotiiv on saamas üha üldisemaks sümboliks, kaunistades nii meeste, kuid veelgi enam perekonnahauakivisid, siis ankur ja laev hauakivil viitab selgelt kadunu meessoost päritolule. Eestis võib ankru ja laeva kasutamist pidada kaluritega seotud sümboliks, taustaks on tõised toimetused, Soomes

arvab Pentti Lempiäinen (1990: 53-54) neil olevat säilinud ka kristliku tagapõhja. Laev on meie ajaarvamise esimestelt aastasadadelt pärit kristliku koguduse sümbol, lisaks on see lootuse võrdpilt. Lempiäise järgi on selleks ainest saadud kirjast heebrealastele (6: 19). Laev on inimese teekond üle elumere taevasesse paradiisi.

Merekujutisega seostuv saareline sümbol, mis mõnedel hauakividel esineb, on kadakas (vt lisa 2 foto 65). Piltidest väljapool üksiku sümbolina kadakat ei kujutata. Tarbepuuna on kadakas olnud üsnagi hinnatud, eriti saartel ja Loode-Eestis, kus teda loopealsetel kasvab nii arvukalt laialdaste kadarikkudena, et kadakas on saanud saarte iseloomulikuks tunnuseks. Arvatakse, et nende tekkimisele on siin kaasa aidanud inimese enda tegevus, kes õhukese mullakihiga paepealsetel hõredat metsa raadates ja alet põletades maa kiiresti ära kurnas, nii et see kõlbas veel vaid kehvaks karjamaaks, kus mets ei saanud taastuda ja ainult visa kadakas suutis juuri ajada. See visa ja tugev põõsaspuu hoiab kindlalt kinni kehvade paepealsete õhukesest maakamarast ning kasvab vahel ootamatult suureks ja uhkeks, kehastades nõnda olude kiuste säilivat kustumatut elujõudu. (Viires 2000: 98, 103)

Huvitav on märkida, et kuigi ma ei pea end pädevaks väitma, et Kärkla kalmistult leiab – või vastupidi: ei leia – kadakapuidust tehtud riste, siis Ants Viirese järgi (2000: 98) on kadakas olnud üheks eelistatumaks hauaristide tegemise materjaliks. Ilmselt on oluline osa siin sellel, et kadakas on eriti vastupidav pehkimisele: kadakarist pidavat kuni 50 aastat haua peal seisma.

Graafiliste jooniste kasutamine on tänapäeva kalmistul üha enam hoogu saamas, hauatähise väline ilme sellest vaid rikastub, ka annab piltide ja hauakivivalmistaja meisterlikkuse kasutamine hauakividele üha individuaalsema välisilme, mis siis, et paljud kasutavad ehk leinakaske, mis siis, et paljudele meeldib meremotiiv: lõpptulemus kujutise vormimisel hauakivil on alati erinev.

3. HAUAKIRJADE MUUTUMINE AJAS

Kui lähtuda arengust ajateljel ja liikuda suunaga kaugemast minevikust tänapäeva poole, peaks hauakirjade peatükk paiknema enne kujutisi kirjeldavat peatükki: hauakirjad oli levinud ristidel, hauakivide kasutuselevõtt vähendas hauakirjade kasutust märkimisväärselt, samas kujutised tulid alles koos hauakividega. Olen otsustanud siiski lähtuda hauakirjade peatükki viimaseks suureks peatükiks asetades tänapäevaloogikast: hetkel on levinud eelkõige kujutised ja vähem hauakirjad, seetõttu olen analüüsinud enne kujutisi ja alles seejärel hauakirju.

Hauakirjad on olnud au sees ja ilmestanud hauatähiseid eelkõige ristidel: peale malm- ja kivistide kasutusest kadumist on kadunud nii esikirjad kui ka religioossed tekstid, asemel on tulnud soovitusel ja nendingud, mis üldjuhul leinamajäänute personaalsele lähenemisele hauakivi kujundamisel ei viita. Samas võib tänapäeval personaalseks lähenemiseks pidada juba sedagi, et hauakivile hauakiri üldse lisatakse: on nende osakaal hauakivi kaunistamises ju drastiliselt vähenenud (vt lisa 1.36), jäädes ilmselgelt alla kujutise kasutamisele (vrd lisa 1.7).

Sama arengu on hauakirjad teinud läbi soome hauakividel. Ka põhjanaabrite hauakirjadele oli veel 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alul omane rohke piibli- ja vaimulike laulude salvide kasutamine. 20. sajandi teisel poolel näeb hauakivil heal juhul ainult ameti ja tiitlite mainimist, võibolla ka napisõnalist soovitusel *Puhka rahus*. (KUKAKO viide; Nickels 2006: 179)

Eesti materjali põhjal võib väita, et kuigi enamus hauakirjad kuuluvad kivi- ja malmristidele, on neid seda enam, mida enam ajas tagasi minna. Hauakirjade levikut võiks tinglikult selle ulatuse järgi jaotada kolme ajajärku: enne 20. sajandit oli Kärkla kalmistu materjali põhjal hauakirju igal teisel malm- ja kivistil. Hauakirjade protsent sellest ajajärgust leitud ja tänapäevani säilinud hauatähistel võib olla veelgi suurem, arvestades, et eelkõige ilmastikutingimused on võinud osad hauakirjad hauatähistelt

minema kulutada, ka on ristile kinnitatud isikuandmeid ja/ või hauakirju sisaldavad plaadid tihtipeale kadunud.

20. sajandi neljal esimesel kümnendil võib hauakirju leida igalt kolmandalt hauatähiselt. Osaliselt võib selles näha ka hauakirjade taandumise algust. Ei tohi siiski unustada, et kivi- ja malmristid ei olnud omal ajal kõige levinumad hauatähised: selleks olid hoopis puuristid. Kahjuks ei ole andmeid, kas ja milliseid andmeid puuristidele märgiti. Tõenäoline on, et puuristile kraabiti kadunu nimi ja eludaatumid, kui sedagi, isikuandmed on juba aastakümneid tagasi võidud puuristile kinnitada metallplaadiga (vt lisa 2 foto 16). Hauakirjade osas arvaksin, et nende suur levik kivi- ja malmristidel oli osaliselt seotud ka hauatähise kaalukusega: kui oli vara soetada püsiv huarist, siis kaunistati seda rikkalikult.

1940. aastatest tänapäeva poole on hauakirjad jäänud selgesse vähemusse: hauakirju on märgitud igale viiendale-kuuendale hauatähisele. Üheks sellise muutuse põhjustajaks on kahtlemata hauakivi kasutuselevõtt hauatähisena, sest kivide tulekuga tulid ka kujutised domineerivamalt kalmistupilti, hauakiri, olles kivi- või malmristil mõneti lausa kohustuslik lisaelement, jäi sellega vähemusse. Ei saa väita, et hauakirju oleks järjest vähemaks jäänud ja kujutisi järjest rohkem hauakivi kaunistamiseks kasutama hakatud: pigem oleks õige öelda, et kujutised on kuulunud algusest peale hauakivi juurde ja hauakirjad langesid vähemusse hauakivide tulekuga, pärast seda nende kasutamise osakaal aga drastilist allakäiku teinud ei ole, jäädes pärast 1940. aastaid keskmiselt 15% juurde.

Soomes leiab hauakirju veelgi vähem: Helsingi kalmistutel sisaldab ainult kuus hauakivi sajast muud tekstilist osa peale isikuandmete (Lempiäinen, Nickels 1990: 62).

Miks hauakirju vähem kasutatakse, sellele võib leida mitmeid põhjuseid: üheks on näiteks kiviraidurite poolt mainitud kivi hinna suurenemine, ka määrduvat hauakiri kergesti (Viitamees 2001b: 7). Pentti Lempiäinen ja Brita Nickels (1990: 65-66) on arvanud, et kristlikuks maailmapildist võõrandumine on viinud nii kaugele, et hauakirjad on hauakividel jäänud selgesse vähemusse. Nad leiavad, et sellega on tegelikult hauakivid minetanud osa oma isikupärasest ilmest, ka kalmistukultuur on hauakirjade kadumisest ainult kaotanud. Napid tekstid hauatähistel muudavad põlvkonna põlvkonna järel tummaks.

Lisaks on võimalik, et kadunu omaste meelest on piisav, et nemad teavad, kelle hauaga tegu on. Samas ei tohiks unustada, et ka järgnevad sugupõlvad vajavad teavet ja õpetust läinud põlvkondade eluradadelt (Lempiäinen, Nickels 1990: 66).

Tunnete ja mõtete hauakivile tahumise takistusena nähakse tihtipeale hauatähise vähenenud suurust. Siinkohal vaidleksin vastu: omaaegsele kivi- või malmristile oli veelgi vähem ruumi teksti peale märkida, ometi seda tehti. Nõustun Bey Hengi tõdemusega (1994: 88), et suurimaks takistuseks mälestustekstide sünnile on harjumus, õigemini küll harjumuste puudumine. Ka Pentti Lempiäinen ja Brita Nickels (1990: 66) leiavad, et küsimus on eelkõige seisukohtades, mitte võimaluste puudumises. Eestis ei ole see meetod küll veel väga levinud, kuid Soomes saab näiteks väiksemale hauakivile ruumipuuduse vältimiseks metallplaate paigutada.

Järelehüüded kadunule ei ole siiski täielikult kadunud: ajalehtedes ilmuvad leinakuulutused sisaldavad tihtipeale just seda teksti osa, mida oleme harjunud nägema hauatähistel, samamoodi pärgade leinalindid (Heng 1994: 88; Hyttinen 1996: 140). Huvitav on märkida, et osaliselt on tänapäeval isegi hakatud taunima salvide märkimist hauakivile põhjendusega, et see ei ole maitsekas ega vajalik (Palusalu 2008: 34).

Erinevalt inimeste surnuaedadest on hauakirjad olemas lemmikloomade kalmistutel. Loomade surnuaedade hauatähiste kujundamist ei kammitse ranged kirjutatud ja kirjutamata reeglid. Seal tõuseb lein esile just hauatähiste hauakirjades, lisaks on loomadele pühendatud hauakirjad üldiselt pikemad kui inimeste hauakivid. (Hyttinen 1996: 141, 147) Sellist nähtust võib seletada urbaniseerumisega: tehiskeskkonnas tekkinud emotsionaalset tühikut aitavad inimesel täita lemmikloomad ja nendega tegelemine. Vähetähtis pole ka inimsuhete defitsiit: neljajalgne sõber asendab üksildase inimese elus sageli sõpra-seltsilist. (Torp-Kõivupuu 2004: 50-51) Kõik see võib viia tulemini, et looma saadetakse tema viimsele teekonnale pidulikumalt ja emotsionaalsemalt kui seda tehakse inimese puhul (vt sellekohast diskussiooni nt Lepassalu, Palli 2000: 38-41).

Lemmikloomade kalmistud on Eestis ja mujalgi maailmas siiski uuema aja nähtus: Eesti esimene lemmikloomakalmistu rajati 1995. aastal Jõelähtmele. Traditsioonidest on nii lühikese eksisteerimisaja järel raske rääkida: pigem on loomade hauatähised alles kujunemisjärgus.

Kui Jõelähtmele oma lemmiklooma matnud inimese saab kirillitsa kasutamise järgi määratleda tihtipeale slaavi rahvuse esindajaks (Lepassalu, Palli 2000: 38) (millest võib tuleneda ka enese emotsionaalsem ja rohkemõnalisem väljendamine hauakirjades), siis minu uuritavalt Kärkla kalmistult leiab peamiselt eestikeelseid hauakirju, vastavalt kadunu taustale ka saksa-, vene- ja rootsikeelseid. Ladinakeelseid järelehüüdeid Kärkla kalmistu hauatähistel ei kohta (vrd Ots 1995: 91).

Hauakirjad olen jaganud nelja suurde rühma: lisainfo lahkunu ja leinamajäänute kohta, esikirjad, religioossed tekstid, mis on kaunistanud peamiselt malm- ja kiviriste enne 1940. aastaid, ja nendingud ning soovitused, mida on märgitud lisandina hauakividele alates 1940. aastatest.

Käesolevas peatükis toodud näited ei ole täielikud: olen vabal valikul noppinud hauakirju esitlemiseks, et tekiks arusaam, millisel kujul need omal ajal või ka tänapäeval hauatähistele märgitud on. Täieliku ülevaate kõigist kadunuid ja leinamajäänuid kirjeldavast lisainfost leiab lisades, millele viitan tekstis.

3.1. LISATEAVE LAHKUNU JA LEINAMAJÄÄNUTE KOHTA

Inimliku uudishimu seisukohalt on ilmselt kõige huvitavam lisandus hauatähisele lisainformatsioon kadunu elukäigu või surma ja teda leinama jäänud inimeste kohta. Selliseid märkeid leidsin Kärkla kalmistu hauatähistelt 288 tähendusüksuse võrra: ühel hauatähisel olev teave võib sisaldada ka enam kui ühte tähendusühikut, näiteks lisaks naise neiupeelvenime mainimisele ka ta sünni- ja surmakohta. Kuna käesolevas peatükis toodud näited esinevad kõik ühel korral, siis nende esinemissagedust hauakirjanäidete taha märgitud ei ole.

Lisateabena on võimalik, et väljendatakse naise seisust, lähedust lahkunu suhtes, tuuakse välja sugulusaste, naise neiupeelveni, eestistatud ja enne eestistamist olnud nimi, kadunu auastmed või staatus. Äärmiselt huvitav on leida vanematel ristidelt teavet lahkunu ametikoha kohta, andmeid tema elukäigust ja kirjeldusi surmast, kadunu vanuski leiab mõnel korral äramärkimist. Lisaks võidakse mainida leinamajäänuid või hauatähisele tahuda selle valmistanud meistri nimi ja valmistamiskoht.

Kõige üldisem lisandus perekonnanimele (või ka isikuandmetele) on perekonna matmispaiga mainimine (vt lisa 1.37). Siinkohal on sünonüümika suur, kõige tavapärasem on nimetada ära, mis perekonna matmispaigaga tegemist on, kujul: *Perekond (nimi)*. Üldjuhul sellistel juhtudel rohkem andmeid hauakivile ei tahutagi ja ajaliselt jääb selline hauatähis määratlemata. Ainult kahel korral, kui tegemist oli perekonnale suunatud hauakiviga, oli juurde märgitud ka perekonnast lahkunute nimed: ühel korral kuus, teisel lausa kaheksa kadunu isikuandmed. Üldjuhul taoliste hauakivide puhul ennustada, palju hauda maetuid on, ei ole võimalik.

Ära võib mainida, et tegemist on *rahulaga* (vt lisa 2 foto 76), perekonna matmispaika väljendavat sümboolikat väljendavad ka sõnad: *perekonnad, perekonnaga, perekonnarahula, perekonna rahupaik, perekonna matmispaik, perekonna matusepaik*, ühel korral isegi saksakeelne *Ruhestatte der Familie*. Viimatimainitud jäävad minu vaatlusandmete põhjal pigem 20. sajandi algusesse, tänapäeval piirduakse perekonnanime mainimisega või kirjutamisega kujul: *Perekond (nimi) rahula*.

Saksakeelne *frau* on naise staatuse väljendamiseks hauatähisele märgitud neljal korral (vt lisa 1.38), tegemist on 19. sajandi teise poolde jäävate hauatähistega. Perekondliku staatuse märkimisest levinum on sugulusastme väljendamine (80 korral) (vt lisa 1.39). Et koos vanemaga on maetud hauda ka tütar või poeg, tuuakse välja pigem vanematel 19. sajandisse jäävatel hauatähistel, samas üksikud taolised mainimised jäävad ka 20. sajandi keskpaiku.

*Üks Emma omma lastega
abikasa Kreet omma nelja lapsega*

Sellest levinum on enese määratlemine isa järgi, mida leiab 25 hauatähiselt (vt lisa 2 foto 22 ja 56):

*Madise tütar
Andruse p.*

Levima on see hakanud eelkõige 20. sajandil, suurim määr selliseid enese määratlemisi isa kaudu jääb 1920.-1930. aastatesse ja 1950.-1980. aastatesse. Teisel perioodil võib ilmselt täheldada vene isikunime kirjutamisviisi, kuna sellesse traditsiooni on kaasatud isanime äramainimine.

Abikaasana määratletakse hauatähistel ainult naisi, mehed kui perekonnapead on juhtfiguurid, kelle juurde naised kuuluvad.

naene Marre Särell
tema naene. Leenu.
Tema Abikaasa. Madli.
ia tema abbikaasa JNGEL

Kas kasutatakse sõna *naine* või *abikaasa*, ei oma ajalist tähtsust: kasutusel on selline abielusuhtele sõnaline viitamine Kärkla kalmistu ainese põhjal eelkõige 19. sajandi teises pooles kuni 1920. aastateni välja. Peale 1920. aastaid abikaasa seisust selleks eraldi sõna lisamisega ei rõhutata.

Kahel korral on kalmistule maetud ka õed, samas on selliseги sugulussideme sõnaline väljatoomine ilmselt vanem komme, jäädes 19. sajandisse.

Ode Leena.
Siin puhkavad õed.

Õdesid võib lähedase sideme olemasolul kõrvuti hauda matta siamaani, kuid eraldi nende sugulusaste seejuures rõhutamist ei leia.

Maetud on ka emasid (vt lisa 2 foto 77) ja vanaemasid, isasid ja vanemaid üldiselt. Märkimisväärne on, et venekeelsetes hauakirjades (ajaliselt 20. sajandi lõpp) kirjutatakse lahti kõik kadunu rollid, mis tal mahajäänute ees olnud on.

ДОРОГОЙ МУЖ, ОТЕЦ, ДЕДУШКА
ДОРОГОЙ МАМЕ, БАБУШКЕ ВЕЧНО

Eestikeelsete hauakirjade seas on seda esinenud ainult korra ja seegi hauatähis on kalmistul uus, jäädes 2000. aastatesse.

Erandlikuna võib näha hauakirja, kus määratletakse end mehe ameti kaudu:

Reigi kõstri lesk.

Tegemist on 1913. aastal maetud naisterahvaga, kellele kirikuõpetaja abikaasaks olemine on andnud staatuse, mida ka viimasel mälestusmärgil talle on tahetud ära mainida.

Läheduse väljendamine kadunu suhtes geninutiivi abil ja sõnadega *kallis* või *armas* on pigem uuem nähtud hauatähistel, olles enim levinud 1970. aastatel (vt lisa 1.40).

Puhake rahus kallis ema ja isa
ARMAS ISA/ RAHU SU PÕRMULE

Siinkohal on olulised sagedustekitajad ajalisel teljel just venekeelsed hauakirjad, kus sõna *дорогой* tundub kadunu nime juurde lausa kuuluvat (vt lisa 2 foto 57).

ДОРОГОЙ МУЖ, ОТЕЦ, ДЕДУШКА

ДОРОГОЙ МАМЕ, БАБУШКЕ ВЕЧНО

Emotsionaalsem pöördumine kadunu poole on rohkem omane vene rahvusest leinamajäänutele.

Naise neiupeõlvenimi leiab mainimist 63 hauatähisel (vt lisa 1.41) (vt lisa 2 foto 53 ja 78).

*enne Oengo
sündin Rang.
sündind Tarning*

Ajaliselt naise neiupeõlvenime esinemise sagedust vaadeldes on näha, et selle märkimise kõrgaeg on jäänud 20. sajandi nelja esimesse aastakümnesse. Kärkla kalmistu materjali põhjal on naise neiupeõlve nime hauatähisele lisamine 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi esimese poole komme: 20. sajandi lõpust leiab küll üksikuid juhtumeid, kuid neid on kokkuvõttes ikkagi vähe. Ka Loone Ots (1995: 91). märgib, et naiste puhul tuuakse harva välja nende nimemuutus abiellumisel: tema poolt vaadeldav periood jääb aastatesse 1940-1980. Soomes näiteks on ühe uurimuse põhjal 1950. aastatel hauakividel naise neiupeõlvenimi välja toodud lausa 35% juhtudest (Viitamees 2001a: 230).

Laulatamiskuupäev mainitakse ära ühel korral (vt lisa 1.42):

Laulatud: 9. Okt: 1879.

Ilmselt nagu enne abielu olnud nime mainiminegi, on siinkohal oluline just fakt, et naine on liitunud teise suguvõsaga, kuid sidemed oma perekonnaga on säilinud ja nende äramärkimist peetakse oluliseks. Laulatamiskuupäev on naise elus oluline ka piirtähisena, mil ta tanu alla on pandud, siirderiituste läbiviimise üks piirjoontest.

Eestistatud ja enne eestistamist olnud nimekuju kõrvuti märkimist ei esine palju (vt lisa 1.43) (vt lisa 2 foto 79):

*TIISMANN/ TUISKVERE
SOOSALU EN. (GAMS)
Mei = Kokla
PÄRG BÄRGHOLTS
NORVID-NURMIK*

Huvitavat infot annab selline kirjepilt sellegipoolest, kuna kui *Býsa* muutumist *Pisaks* võib eeldada, siis *Mei* ja *Kokla* ei tekita selget äratundmist, et nimed kokku võiksid kuuluda. Ajaliselt varasema ja eestistamisjärgse nime esitamist hauatähisel vaadeldes võib märkida, et tegemist ei ole vahetult peale eestistamist tehtud märgetega, vaid

selline mainimine ulatub 1960. aastatesse välja. Ilmselt on mõlema nime lisamine tulenenud soovist kuuluda suguvõssa, mille juurde ainult nime vaadates kuulumist ei eeldata.

Päritolukohta on mainitud kahel korral (vt lisa 1.44):

*aus REUTLINGEN
aus Daels in Limburg*

Tegemist on Saksamaalt siia kolinud inimestega, kes sellega on soovinud rõhutada oma juuri. Rohkem leiab hauatähiseid, millel märgitakse ära nii sünni- kui surmakoht (vt lisa 1.45) (vt lisa 2 foto 78 ja 80):

*geboren zu St. Petersburg/ gestorben in Kertel
geb. in Köln/ gest. in Kertell*

Väljaarvatud ühe erandiga on kõikidel puhkudel tegemist kas 19. sajandi lõpu või 20. sajandi alguse hauatähistega, kadunu päritolumaaks saab märkida peamiselt Saksamaa, aga ka Venemaa ja Eesti (ka viimasel juhul on hauakiri saksakeelne). Ainult sünnikohti on mainitud viiel korral ja ainult surmakohta samamoodi viiel korral (vt lisa 1.46). Kui sünnikohana leiab äramärkimist ka Hiiumaa, lisaks Soome, siis surmakohtade märkimine viitab kas matustele mujal (võimalik hilisem ümbermatmine) või surnukeha kadumisele:

*Sur: Odessas.
puhkab Siberis
Drunknade wid Kertell
PUHKAB 59° 15, 2n/ 22° 21E*

Vähemalt viimasel juhul on hauatähis kadunule püstitatud just nimelt mälestusmärgina, mitte matmispaiga märgistajana: haud ja viimne puhkepaik asub lahkunud märgitud pikkus- ja laiuskraadidel. Rannakülade kalmistutel (näiteks ka Käsmus) on sagedased hauakivid, mis on asetatud meremeeste mälestuseks, keda meri pole välja andnud (Kõivupuu 2000: 294).

Ka Soomes on vanematel hauatähistel võidud mainida suremiskohta ja surmapõhjust, tänapäeval näeb seda siiski vaid mõne õnnetuse ohvriga seoses. (Lempiäinen, Nickels 1990: 62) Pikemaid hauakirju ja üksikasjalikumat teavet kadunu elukäigu kohta tasub otsida hoopis mälestusmärkidelt, mida ei leia mitte kalmistult, vaid mis on püstitatud maanteed äärde üldjuhul autoõnnetuses hukkunutele (vt Kõivupuu 2000). Näiteks Tallinn-Narva maantee äärde on paigaldatud mälestuskivi

liiklusinspektor Valdek Arulale, millelt muuhulgas võib lugeda: *Siin hukkus 4. XI 1990 a. teenistusülesannete täitmisel purjus juhi süül 24-ndal eluaastal 1-aastase tütre isa liiklusinspektor Valdek Arula.*

Surma täpsema kirjelduse leiab kahelt hauatähiselt (vt lisa 1.47):

gest. 6 Uhr Morgens 6. Jan. 1879

ЗАБОЛЕЛА 8. XI/ В БОЛЬНИЦЕ 16. XI/ УМЕРЛА 17.12 ПОХОРОНЫ 21. XII 93

Neist esimesel juhul märgitakse ära kellaaeg, mil kadunu on lahkunud, teisel 1990. aastatesse jääval tähisel on kirja pandud täpne haiguse kulg erinevate siirdumisetappidega kuni surmadaatumini välja.

Kuna Kärkla on linnakalmistu, oleks huvitav mõnel külasurnuaial käies vaadata, ega hauakirjades ole mainitud talukohtade nimetusi, mis kadunu koha külge kinnistaks. Näiteks mulgi peremeeste hauatähistel on alati kirjas koht, mida mulk on pidanud. Talu oli nende meeste puhul elutöö, mis lahkunuga igaviku väravalgi kokku jäi ja ilma milleta teda teisele poole ära saata ei saanud. (Sala 2007: 37)

Kadunu elukäiku kirjeldab ka vanuse lisamine hauatähisele, ajaliselt jäävad sellised hauatähised kõik 19. sajandisse (vt lisa 1.48):

36 a

отъ рождения на 25мь году.

1. aasta.

46 a: wana.

Miks sellised äramärkimised aset on leidnud, sellest võib aimu saada, kui vaadata maetute vanuseid: tegemist on varalahkunutega, kelle elutee enneaegselt on katkenud.

Kui Helsingi kalmistutelt märgiti amet ja ühiskondlik positsioon ajavahemikus 1921-1940 ja 1941-1960 umbes 15% hauakividele, 1961-1980 langes see protsent juba viiele (Lempiäinen, Nickels 1990: 62), siis Kärkla kalmistult leiab neid veelgi vähem. Soomes oldi 1960. aastatel seda meelt, et ametinimetuste lisamine isikuandmetele ei ole mõttekas. Tänapäeval on jõutud tõdemuseni, et see väike teade kadunu elust võiks hauakivist möödujale mõndagi jutustada. (Hirvilahti viide) Ei tohi siiski unustada, et Kärkla puhul on tegemist väikeasula kalmistuga, Helsingi materjali puhul räägime suurlinna surnuaedadest: õpetlaste, kõrgele positsioonile jõudnud sõjaväelaste jt ühiskonnategelaste hauakividele märgitakse kahtlemata tänapäevalgi nende ametitest tulenevad tiitlid. Tartu Raadi kalmistul või Tallinna Metsakalmistul ringi liikudes saaks siinkohal ilmselt hoopis teise pildi.

Kadunute sõjaväelisi auastmeid on Kärdla kalmistul kokku mainitud kolmel korral (*Ldstm., майор*), Kärdla parunitele ja paruniprouadele on vastava märkega püstitatud hauatähised (*baron, baronin*) (vt lisa 2 foto 80), ühele hauatähisele on tahatud teave 2. maailmasõja osalemise kohta (*вступил 2. войн*) (vt lisa 1.49). Sõjaväelisi ametikohti või üksusesse kuulumist on kirjutatud lahti kuuel korral:

*4/ L. d. B. 16/ I. A. K.
Поручик 427 пех. Пудожского полка*

Kõik need märged jäävad 19. sajandi lõppu või 20. sajandi algusesse. Pärast II maailmasõda on sõjaväelistest auastmetest hauatähisele märgitud ainult eelpool mainitud major (1950) ja sõjaveteran (1986).

Ka ei esine palju ametikohtade nimetamist (vt lisa 1.50), neid analüüsid võib mõned erijooned siiski välja tuua. Ametikohtade mainimise juures on oluline staatuse näitamine: nimetatud ametikoha esindaja on olnud hinnas või on tal eluajal olnud kõrge positsioon, mistõttu on ta amet ära mainitud ka hauakirjas.

*Kerdle Sadama Kubjas ja Loots.
Olli saddama kubjas ja Laewa ehhitaja
endine Kärde moisa kubjas
ja kaubles ausasti Kerte kõrtsis 37 Aastat
Wollsortirermeister in Kertell*

Kärdla kalmistu ristidel tõusevad ametikohtade mainimisel esile kohalikud peamised tööandjad: hauakirjade järgi võib enim tunnustatud töökohtadeks pidada Kärdla kalevivabriku juhtivaid ameteid (eranditult saksakeelsed hauakirjad) ja merega seotud oskustöölise ametikohti. Enamus selliseid ametikohtade mainimisi jääb ajaliselt 19. sajandi teise poole, erandina võib näha 1950. aastatel maetud arsti hauatähist (*Брач*) ja 1960. aastatel maetud kirikuõpetaja hauakivi (*E•L•K• REIGI, KÄRDLA, PÜHALEPA KOG. ÕPETAJA 1956•1964* – vt lisa 2 foto 79).

Kärdla kalmistule on maetud ka üks koorijuht ja kapten meeskonnaga (*Capten Abrahamson och 4 man från Brigg Ellen*), kes Hiiumaa all 1884. aastal laevaga uppus. Kuna selliseid kollektiivmatmisi Kärdla kalmistul rohkem ei leidu, leiab see mainimist ka kalmistu peavärava kõrval asuval tahvilil, millel räägitakse kalmistu kujunemisloost ja lisatakse juurde olulisemad hauad (haudade asukohtadele viited plaanil puuduvad).

Huvitav lisandus hauatähisel on ka leinamajäänute mainimine (vt lisa 1.51): neljal juhul on tegemist kollektiiviga.

*A/S. O. KILGASE KAASTÖÖLISED.
mälestavad Tallinna gaasi-veevärgi kaasteenijad.*

Kollektiivi mainimisest tulenevalt võib oletada, et hauatähis on püstitatud (valmistada lastud ja kinni makstud) kollektiivi poolt, seepärast ka selline lisamärke tegemine. Samas ei ole Hiiumaa kunstniku Paul Kammi mälestusmärk (vt lisa 2 fotod 2, 3, 4 ja 5) samamoodi püstitatud perekonna poolt, kuid märkeid tellijate kohta puuduvad. Võimalik, et kollektiivi lisamises hauatähisele võib näha omamoodi ajamärki, kuna Paul Kammi hauatähis jääb 20. sajandi teise poolde, samas kui eelpool mainitud hauakirjadega hauatähised kuuluvad 1920.-1930. aastatesse.

Samasuguseid tellijale viitavaid märke võib näha ka suguvõsa poolt püstitatud hauatähiste hauakirjades (*vaimehelt*), kuid üldjuhul mainitakse sellisel juhul siiski ära leinamajäänud, mitte inimene, kes hauatähise kalmistule toonud on ja selle valmistada on lasknud. Pentti Lempiäinen ja Brita Nickels (1990: 62) märgivad, et omaste nimede lisamine hauatähisele on eriti anglosaksi maades olnud tavaline. Ka Soomes on vanemate hauakivide püstitajatena märgitud sugulasi, uuematel hauatähistel seda enam ei leia, kui tegemist ei ole just kollektiiviga.

Siinkohal on huvitav märkida, et loomade kalmistutel Soomes märgitakse mõnikord hauakivile ära ka leinama jäänud omanike nimed (vrd Torp-Kõivupuu 2004: 72). Sonja Hyttinen (1996: 141, 145) lisab, et inimeste hauatähistel leinamajäänute nimesid ei leia: need trükitakse ära kas pärjalintidele või leinakuulutustesse. Samas loomi võidakse hauakirjades esitada kui pereliikmeid.

Lõpetuseks saab lisateabena hauatähiselt seda põhjalikumalt uurides leida ka viiteid valmistaja nimele ja hauatähise valmistamise kohale (vt lisa 1.52).

*A. ED. JÜRGENS
J. PAABOT. TALLINN.
K. KOPIJOWSKI, REVAL.*

Tegemist on üldjuhul ristimonumentidega, mis on valmistatud graniidist ja koosnevad suurest aluskivist ning graniitristist selle peal (vt lisa 2 fotod 11 ja 12). Hauatähise valmistaja nimi märgitakse paari millimeetri suuruses kirjas risti jalamile. Kui seda ei tea ega otsida oska, jääb suure tõenäosusega taoline andmestik kahe silma vahele. Selliste monumentaalsete graniitristide valmistamine jääb 1900.-1940. aastatesse: pärast

1940. aastaid leiab Kärkla kalmistult vaid kaks signeeritud hauatähist, kumbki erineva meistri töö.

Ühel korral leiab hauatähisel mainimist ka *DAGO* (Hiiumaa rootsikeelne nimi on Dagö), kuid kas see märgib hauatähise valmistamise kohta või midagi muud, on juba keeruline arvata.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kuigi lisateave kadunute ja leinamajäänute kohta on kirju ja vägagi mitmekesiseid fakte pakkuv hauakirjade osa, kuulub see peamiselt ristidele ehk aastatesse enne 1940ndaid. Tänapäeval tahutakse hauakivile kadunute nimed ja elu- ning surmadaatumid, muud täpsustavad andmed eelneva eluloo kohta tavaliselt puuduvad.

3.2. ESIKIRJAD

Esi- ja tagakirjadeks on Loone Ots (1995: 91) jaganud hauakirjad tulenevalt nende asendist lahkunu nime suhtes. Kui isikuandmete märkimise järele lisatud hauakirjad on muutunud kujul jõudnud tänapäeva välja, siis esikirjad on jäänud vaid malm- ja kiviriste kaunistama.

Esikirjade varieeruvus ei ole suur (vt lisa 1.53). Peamiselt kasutatakse metafüüsilise suunaga vormeleid, mille puhul kadunu hingab või puhkab Jumala rahu (vt lisa 2 fotod 21, 22 ja 45). Ka Loone Ots (1995: 91) märgib Hiiu-Rahu kalmistu hauakirju analüüsid, et esikirjade puhul on valdav usk/ soov rahusse teispoolduses.

Siin hingab Jumala rahuga rahu (108 hauatähisel)

Siin puhkab Jumala rahu (54)

Vähem esineb varianti (6 korral), milles lahkunu “magab”. Lähtudes verbidest, võib väita, et esikirjad viitavad elu jätkuvusele: “hingamine” ei märgi isegi olekumuutust, “puhkamine” ja “magamine” võiksid näidata hetkelist puhkeseisundit, kuid seegi ei ole igavene ja lõplik. 146 korral on puhkamise/ hingamise/ magamise juures mainitud Jumala/ Issanda / Isa nime, kelle kaitse alla kadunu teispooldusse siirdudes läinud on. Surma kujutamist une või magamise/ puhkamisena võib ühelt poolt vaadelda kui selle eitamist, teiselt poolt vabanemisena valust, rahu toojana. Selline

eufemismide kasutus aitab leinavat mahajäänut: surm ei ole lõplik, võimalik on ka taaskohtumine. (Hyttinen 1996: 152)

Soomes levinud “Tässä lepää...” (‘Siin puhkab...’) või “Här hvilar...” kasutus seati küsitavaks 1955. aastal koostatud kalmistute eeskirjades. Eelpool nimetatud esikirja ei soovitatud kasutada, kuna “kristliku usu järgi on haud ainult sureliku keha asupaik”. Samas on sõna *nukkua* (‘magama’) piiblis tavapärane valik surmast rääkides. Unesümboolikaga liitub ka surnute “äratamine” viimsel päeval. Seega on surma hauakirjades võidud näha kõige lõpuna või kannatustest vabastajana. Mõnikord on viidatud inimese surelikkusele ja tema mälestuse kaduvusele, teinekord jälle toodud esile usk ülestõusmisesse ja igavesse ellu. (Lempiäinen, Nickels 1990: 62-63)

Reaalset kõdunemist võiks Kärkla kalmistul näidata neljal korral esikirjades esinenud mullas/ mullapõrmus hingamine, samas selle sidumine Jumala rahuga viitab võimalusele, et inimese saatuseks on midagi enam, kui põrmuks saamine.

Kui eesti isikuandmed esitatakse vanematel huaristidel kaheosalisena (*sündinud-surnud*), siis Soomes on olnud traditsiooniks märkida isikuandmed ka kolmeosalisena (*syntyi-kärsi-kuoli* ‘sündis-kannatas-suri’).

Muukeelsetest esikirjades leiab Kärkla kalmistult saksa- (vt lisa 2 foto 78), vähem rootsi- ja venekeelseid.

Hier ruht in Gott (28 hauatähisel)

Här Vilar herran om (6)

Здесь лежить тело (1)

Oma olemuselt ja ülesehituselt on nad sarnased eestikeelsete esikirjadega.

Täiesti erandlik on ühel korral kalmistul esinenud esikiri:

Siin ootab rõemust ülestõusmist

Siin räägitakse juba otsesõnu antud lubaduste täitmisest, mis rõõmsa ülestõusmiseni viib.

Lugedes erinevaid hauakirja, arvan, et pole vale väita: esikirjad tunduvad malm- ja kiviristidel olevat pigem üks osa isikuandmete esitamisest kui eraldiseisev tähendusüksus. Kuna neid tänapäeva kontekstis enam hauatähistele ei tahuta, on nende esitlemiseks põhjendatud ka eraldiseisev peatükk, kas nende positsiooni oleks nii kõrgele tõstnud omaaegne uurija, on juba iseküsimus.

3.3. PIIBLITEKSTID

Piiblisalmid on üks osa kivi- ja malmristide hauakirjadest, peale ristide kasutuselt kadumist on kadunud ka piiblisalmid. Piiblisalmide varieeruvus on suur: erinevalt tänapäevast, kus võidakse vaadata naaberhauakividele tahutud kujutisi ja nii kujundatakse enda hauaplatsile hauakivi, sõltub enamus piiblisalme, mida ristidel kasutatud on, leinamajäänute ainulaadsest valikust. Kuna käesolevas peatükis toodud näited esinevad erinevatest kirjepiltidest tulenevalt kõik ühel korral, siis nende esinemissagedust hauakirjanäidete taha märgitud ei ole.

Populaarseimateks piiblisalmideks võib nimetada alljärgnevaid hauakirju:

19 hauatähisel

Jehova on minu karjane – Tavet 23. 1.

Jehowa on mu Karjane ei mull pole ühtegi waja. L. 23

18 hauatähisel

Õndsad on need surnud kes Issandas surewad. Iou 14-13.

Õntsad on need surnud kes Issandas surewad. Need taewariiki päriwad.

11 hauatähisel

Laske/ lapsukesed minno jure tulla, ja ärge keelge neid mitte, sest nisugguste pärralt on Jummal riik.

Laske lapsukesed minu juure tulla

10 hauatähisel

Issa sinu kätte annan ma oma waimu. Luk. 23, 46.

Issand Jesus: wõtta minu waim wastu.

8 hauakivil

Sinno kätte pannen ma tallele omma waimo. T. L. 31, 6.

Issa! Sinu kätte panen ma tallele oma Waimu. T. l. 31, 6.

On huvitav märkida, et üht Kärkla kalmistul enimlewinumat religioosset hauakirja (*Õnsa omma ne koolnu, kes Issandan koolwa*) kohtab ka Tartu Raadi kalmistu väravakaarel.

Raamatutest kasutatakse kõige enam tekste Psalmidest ehk Lauludest, millele viiteid leiab 44 hauatähiselt (vt lisa 1.54). Veel on populaarsed Jeesuse Kristuse nelja jüngri evangeeliumid.

Piiblist võetud hauakirjad olen ma jaganud kolme suuremasse rühma tulenevalt nende tähendusest ja suunitlusest:

1. Jumal kui pelgupaik.
2. Õpetussõnad.
3. Palve Jumala poole.
4. Muud.

Neist suurim rühm on esimene: Jumal on pelgupaik, tema ees põlvi nõtkutades ei ole inimesel millestki puudu (vt lisa 1.55).

Jehowa on mu karjane.

Jehowa on mo Karjane, mul ep ole ühtegi waia.

Näitena toodu puhul on ühtlasi tegemist ühe kõige populaarsema piiblist võetud tekstiga. Enamus selliseid hauakirju väljendavad usku Jumala vägevusse ja kinnitavad veendumust, et Jumal oma laste eest hoolitseb.

Looda Jehowa peale, sest Jehowa juures on heldus, ja tema juures on/ kõige rohkem alastust.

Jehowa jures on heldus ja tema jures on kõigerohkem lunastus! Taw l. 130, 7.

Mina tean et minu Lunastaja elab. Hiob, 19, 25.

Ma tean et mo Lunastaja elab.

Jumala juures on mu/ õnnistus ja mu au. L. 62, 8.

Usk Jumalasse ja tema hoolitsusse on lausa nii suur, et osades hauakirjadena esitatud piiblitekstides ihaletakse surma, sest uus eluase, mis minejatele pakkuda on, asub juba igaveses taevas (vt lisa 2 foto 81).

Kristus on mo elu ja surra on mo kasu

Ich habe Lust abzuschneiden, und bei Christo zu sein. Phil. 1, 23.

Ich habe Lust abzuschneiden, und bei Christo zu sein.

Sest meie teame, kui meie maja mullane hoone maha kistakse, et meil eluase on Jumala käest, – hoone, – mis ei ole kättega tehtud, vaid igawene taewas.

Ühtlasi kinnitatakse usus, et Jumala juurde jäädakse ja tema juhatamist oodatakse.

Mina otan Jehowt. ja lodan tema sana peale.

Samas lubab ka Jumal, et kutsutud on tema päralt ja tema on nad Jeesuse Kristuse surma läbi lunastanud.

Tulge mino juure kõik kes teie koorma tud ja waewatud olete mina tahan teil hingamist saata.

Ma olen sind lunastanud ja nime pärast sind kutsnud sa oled Mino päralt. Jes: 43, 1.

Teine suurem tähendusrühm piiblitekste on oma sisult õpetussõnad, mida Jeesus Kristus, tema jüngrid või teised Jumala järgijad on jaganud (vt lisa 1.56). Kõige enam levinud on tähendamissõnad õndsatest, mille leiab 29 hauatähiselt.

*Õndsad on need, kes puhtad südamest sest nemad peavad Jumalat nägema.
Õndsad on need surnud kes Issandas surewad. Need taewariiki päriwad.
Õndsad on need, kes Talle pulma õhtuks söömaajale on kutsutud. Ilm. 19p. 1s.*

Näitena toodud teine piiblitekst on üks populaarsematest, mis hauatähistele tahutud on: tähendamissõnadest õndsate kohta on nende osakaal üle poole. Hauatähisele tahutuna kannavad nad endas usku, et Jumala laste tee ei lõppe surmaga, vaid tõotatu antakse neile alles peale seda.

Kaheteistkümnelt hauatähiselt leiab tähendamissõnad lastest, kelle päralt on taevariik.

*Laske lapsukesed minu juure tulla, ja ärge keelake neid mitte.
Laske/ lapsukesed minno jure tulla, ja ärge keelge neid mitte, sest nisugguste pärralt on Jumala riik.*

Laste kohta käivad hauakirjad on sarnaselt õndsatest rääkivate tähendamissõnadega piiblist laenatud tekstide seas suure esinemissagedusega. Tähelepanuväärne on, et kõik hauatähised, kus seda kasutatud on, on püstitatud tähistama just lapse surma. Lapse süüta surm on šokeeriv, selline tähendamissõna valik hauatähisele leevendab mahajäänute leina, kes teavad, et teispoolsuses on lahkunul parem elu.

Õpetussõnadest leiab veel usu kinnitust, et Jumal on armastus ja ülestõusmine, muud õpetussõnad jäävad oma esinemissagedusega juba marginaalseks.

*Jumal on armastus
Mina olen ülestõusmine ja elu; Joan. 11, 25.*

Kolmandaks suureks piiblitekstide rühmaks võib lugeda palvet Jumala poolele (vt lisa 1.57). Levinumad neist on Jeesuse Kristuse sõnad ristil, kus ta „kisendas suure häälega ja ütles: „Isa, sinu kätte ma annan oma vaimu!””

*Issa sinu kätte annan ma oma waimu. Luk. 23, 46.
Sinno. kätte. pannen. ma. tallele. omma. waimo.*

Kasutatakse ka lõike Meie Isa palvest (*Tulgu meile sinu riik.*) ja Jeesuse sõnu palves Jumala poole enne kinnivõtmist, et määratud kannatustekarikas veel temast mööda läheks (*SÜNDIGU SINU TAHTMINE.*). Võrreldes õpetussõnadega ja Jumala kui

pelgupaiga sümboli alla paigutuvate piiblitekstidega, on palvetekstides Jumala poole varieeruvus suur, ja tekste, mis mitmel korral korduks, väga palju ei esine.

Eelpool tutvustatud kolm suuremat piiblitekstide tähendusrühma ei hõlma kõiki piiblist laenatud tsitaatidena kasutatud hauakirju. Hauatähistel leiab ka manitsusi ja lihtsalt tõdemusi (vt lisa 1.58):

Sepärrast walwage sest teie ei tea mil tunil teie Issand tulleb.

Mina elan ja teie peate ka elama. (Joh. 14, 19.)

Jeesus Kristus on seesama eile Ja täna ja igavesti (Heebrea 13:8)

Kokkuvõtvalt võib nentida, et piiblitekste leiab vanematelt hauatähistel väga suurel määral. Peale 1940. aastaid piiblitekstid kui hauakirjad kalmistupildilt kadusid, jäädes esinema vaid üksikute eranditena. Oma varieeruvuselt on nende valik väga mitmekesine, hauatähisel piiblitekstide kasutamine või neile viitamine ilmestab kogutud hauakirjade pilti märkimisväärselt.

3.4. RELIGIOOSSE TAUSTAGA JA MUUD TEKSTID

Vanadelt ristidelt leiab palju hauakirju, mis otseselt tsitaadina piiblist võetud ei ole, kuid oma taustalt kajastab religioosset maailmapilti. Käesolevas peatükis annan neist ülevaate, lisaks üleminekuna uuema aja hauakirjade tutvustamisele, viitan mõningatele hauakirjadele, mis on tahatud uuematele hauatähistele, hauakividele, suuremate teemagruppide nendingute ja soovitude alla kuulumata. Kuna käesolevas peatükis toodud näited esinevad kõik ühel korral, siis nende esinemissagedust hauakirjanäidete taha märgitud ei ole.

Vanemaid hauakirju, mida ma ühegi muu liigituse alla paigutada ei osanud, analüüsid hakkab silma, et need on tähendusgruppidele sarnased piibliteemaliste hauakirjadega. Kuna tegemist on leinamajäänute fantaasialennuga, kes millise hauakirja hauatähisele välja on mõelnud, siis korduvaid hauakirju siit peatükist ei leia.

Teemagrupid, mis hauakirju tähenduse järgi jagades tekkisid, on alljärgnevad:

1. Ülestõusmine.
2. Soovitus.
3. Palve.

4. Jumal kui pelgupaik.

5. Muud religioosset maailmapilti väljendavad hauakirjad.

Neist kõige mahukam osa hõlmab hauakirju ülestõusmisest ja paremast elus taevas Isa juures (vt lisa 1.59). Siinkohal on huvitav jälgida sõnakasutust, mis oma kontrastsuses rõhutab praegusest olukorda, võrreldes seda Issanda päeva tulemise tõotusega.

Su reisi = tee ja ellu On ära lõppenud, Ja kallis taewa isa On peale hakkanud Oh magga haudas rahuga. Ja hinga ilma mureta, Kuni sind Jesus äratab, Su mullast ihu seletab.

Need armsa laste ihud Siin hingwad haura sees. Neil on nüüd õnis rahu Ja laulwad taewa sees.

Ehk mädaneb so ihu Siin mulla põrmu sees. Küll Jeesus selgest teha Woib teda äratada.

Kuigi kadunud ihu mädaneb mullapõrmus, ei ole Issandale miski võimatu ja viimsel päeval võetakse ka praegune mullapõrmune kaasa ning ta leiab ülestõusmise.

Esile on toodud usk, et ülestõusmise päeval saavad kõik vaevad tasutud.

Nüüd hingam mina muldas ja ootan rõmuga Kunni mind Issand ükskord Siit võttab kutsuda.

Oh magus hingamine Kus hirm ei ärata, Oh õnnis ärkamine Kui pilve tuled sa.

Hauakirju lugedes leiab ka maailma elu raskuse üle kurtmist ja isegi headmeelt, et elutee nii lühikeseks on jäänud, sest teispoolsuses on palju rohkem rõõmu ootamas kui siin (vt lisa 2 foto 82).

Kord tullin ilma watama. kus polnud rõmu ellada se pärrast piddin rutama. et saks ta rüpe hingama.

Viimasel juhul on tegemist varalahkunud lapsega, kelle suremisel leinamajäänud niimoodi lohutust on leidnud.

Teise teemagrupina võib näha soovitusi, mis oma olemuselt jagunevad kaheks: nõu kadunule võivad anda leinamajäänud, lohutada võib ka kadunu (vt lisa 1.60). Leinamajäänud tuletavad lahkunule meelde, et Jumala ees nähakse üksteist niikuinii, temalt saab ka lohutust.

Oh puhka väsiind Võitleja, Pea näeme üksteist Isa ees.

Puhka rahus sa põrm, kunni sind Issand äratab viimsel päeval.

Siinse alaliigutuse alt leiab ka hauakirja, mis kadunule helgemat homset ei lubagi, vaid nendib, et hauraase on külm ja kivine (vt lisa 2 foto 83).

Nüüd maga, ehk kül woodi külm Ja kõwa, Kiwine, Ei tunne sest sa väsiind selg Nüüd enam ühtigi.

Kadunu soovitus leinamajäänutele on pisarad pühkida ja mitte nutta. Viidatakse taevase rahu maale ja soovitatakse mahajäänutel end samaoodi ette valmistada, et surmootamatult ei tuleks.

Mo armsad ärge nutke/ Mo Issand kutsus mind/ Ka tema juure tõtke/ Sus ühendame end.

Mu armsad ärge nutke mind waid palwes walmistage end.

Mu armsad jätke nuttu/ Ei kurbtust tunne ma/ Mu järel jõudke ruttu/ seal taewas rahu maa.

Palves Jumala poole soovitakse kadunutele rahu, aga on ka lahkunute palveid, et neid viimsel päeval ikka ülestõusmiseks äratataks (vt lisa 1.61).

Herr, gib ihr die ewige Ruhe! (Lühikirjanduse ajaloo ülevaade 1997)

Mind viimsel päawal ärata. So paremal käel asuta Et mina ei sa kohtule, Ei igawese waluse.

Jumal kui pelgupaik annab inimesele rahu tuleva ees, minek ei ole nii raske, selle võib ka rõõmsal meelel ette võtta (vt lisa 1.62).

Jesusse jures taewas On parem Kui siin waewas, Kus järgest murre Käes, Kus waew ja õhkamine; Ei kuskil pärris õnne: Sest pärris õn on üllewal.

Ma heidan surma ihhoga Keik surmahauasse, Hing iggavesse römoga Lääb Issa/ maiasse.

Palju surma walu sai mu/ ümber, ja põrgu ahastused juhtusid mulle; ma leidsin kitsikust ja muret. Aga/ ma hüüdsin Jehowa nime appi ja Jehowa peastis mu/ hinge!

Veel leiab kalmistult ühe hauatähise, mille hauakiri on suunatud möödakõndijale (vt lisa 1.63).

Oh mötle wend et sured ka Kus jäeb so hing Kas õnsaks saad.

Hea nõuandena hauakirja lugejale soovitatakse juba ette mõelda, mis saab temast teispoosuses, ja end selleks valmistama hakata. Sarnast möödakõndija kõnetamist võib näha Soome kangelashaudadel esinevas hauakirjas: *Paikka, jossa seisot, on pyhä maa* (2. Moos. 3:5) (Lempiäinen, Nickels 1990: 63).

Lapsele järelehüüdena on kirja pandud luuleread:

Sa oled weike lapsuke,

Sind Isa meile annud.

Sind wõtnud ära Jeesuke

Sind inglid taewa kannud.

Võrreldes hauakirju itkudega, võib täheldada, et kui itk sisaldab raevukat vastupanu muutustele, siis hauatähise ja hauakirja valikul ollakse oma kaotusega juba leppinud. Vaike Sarv (2000: 138, 141) on monograafias setu itkudest kirjutanud, et kui

itkeja suudab oma olukorda sõnade abil kirjeldada ja kogemusi nimetada, on ta ennast uuesti määratlenud ja oma elujõu taastanud. Itkudes tuleb ikka ja jälle esile mõte, et surmale ei saa vastu panna ja lahkumisega tuleb leppida.

Hauakirjana võib kasutada ka luuleridu, Kärkla kalmistul see aga väga levinud viis hauatähise kaunistamisel ei ole (vt lisa 1.64). Viitega algallikale leiab Lydia Koidula värsiread, teisel juhul toodud välja read laulusõnadest.

*AGA LOOTUSEL EI KODA
JÄÄDAVAT SIIN ILMALLA
(L. KOIDULA)*

*SA PIMEDUSEST VALGUST LEIAD
ARMASTUSEST VÄRVID ENDA MÄLLU KOOD
„PIME TÜDRUK”*

Allikat mainimata leiab hauakirjade seast read Gustav Suitsu luuletusest “Elu tuli” ja kolmest laulust, mis on tuntud matuse laululehtedelt (vt Torp-Kõivupuu 2003: 58-59) või isamaalise lauluna.

*PÜHA ON SINU/ ELUTULE TUHAASE (Gustav Suits, Elu tuli)
aga torm ei sallind laulu/ tegi haiget minule (Anna Haava, Ööbiku surm)
MÄLESTUST SA HELLA PÄLVID/ PÄLVID AUSTUST, SÕNU HÄID (Kaarel Korsen,
Mälestust sa hella pälvid)
SU LINNUD UND MULL' LAULAVAD (Lydia Koidula, Mu isamaa on minu arm)*

Vaadates teiste kalmistute hauakirju, võib täheldada, et enim ongi hauakirjadena kasutatud Lydia Koidula ja Miina Härma tekste (Salm, Lepik 2007: 49).

Samas uuemate hauakirjade puhul on iseloomulik sõnade järje muutmine, mis juba iseenesest loob luulerütmi, ka ilma otsese riimita või laenamisetu luuleridadest (vt lisa 2 fotod 52 ja 70).

*EI ASTU JALG NEID RADU KALLEID/ EI AVA KÄSI KODUTARE UST...
Üks on see, et Sa tallasid rohtumata raja Hiiumaa kultuurilukku*

Neist viimane on pühendatud Hiiumaa teatritegelasele Aleksander Restale: teatriga seob teda ka sümboolse naerva ja nutva teatrimaski tahumine hauakivile.

Luuletekstide kohta on Guntis Pakalns (2000: 317) kirjutanud, et Läti leinakuulutustes algselt allikaviited puudusid. Põhjenduseks toodi, et nii on mulje “suulisem”, viited võiksid tekstide “meeleolu” rikkuda. Hiljem on siiski kirjanike ühendus rangelt nõudnud, et tsiteeritud luuletekstide täpsust leinakuulutustes jälgitaks ja kõik allikaviited ära näidataks, kuna muidu läksid “rahvapärased” varieeruvused liiga

suureks. Ka Marju Torp-Kõivupuu (2003: 55-56) viitab folkloriseerumisprotsessile, mille tunnustatud kirjanike proosa- ja luulelooming on nõukogude ajal läbi teinud. Kirikliku matusetalituse puhul oli suhteliselt raske, kui mitte võimatu hankida trükikojas trükitud-kujundatud vaimuliku sisuga laululehti ja neid hakati valmistama kodusel teel käsitöö korras: kirjutusmasinal tippides ja kopeerpaberi abil paljundades. Tekstide valikul saadi juhised kas koguduse õpetajalt või võeti näidiseks nn eestiaegsed kiriklikud laululehed või suguvõsas-sõpruskonnas levinud samasugused omakoostatud ja kirjutusmasinal paljundatud eksemplarid. Iseloomulik on sellistele laululehtedele pühakirja viidete puudumine ning vaimulike ja ilmalike tekstide segunemine. Alludes folkloori kirjaliku leviku seaduspärasustele kuuluvad eelkirjeldatud laululehed Torp-Kõivupuu järgi vaimuliku folkloori valda.

Ametlikus korras olid üldkättesaadavad ilmalikud laululehed, mis olid spetsiaalselt koostatud nii kalmistupäevade kui ka matusetalituse jaoks ning mille lauluvalik tugines valdavalt Eesti autorite (poeetide, heliloojate) loominguale (Torp-Kõivupuu 2003: 57).

Kärdla kalmistult leiab ka kaks täiesti erandlikku hauakirjad, millest üks sisaldab ainult numbrit (16) ja teine tähekombinatsiooni (I.L.U.D : I.D.U.L): mida need tähendavad, jääb teadmiseks vaid leinamajäänutele. Need hauakirjad, eriti viimane neist, on mõeldud kõnetama vaid oma perekonda, kes nad hauatähisele tahuda on lasknud. Esimesel puhul on tegemist väikese malmristiga (vt lisa 2 foto 27), mis muid andmeid peale nimetatud numbriga ei sisaldagi, teisel juhul näitavad eludaatumid, et hauda on maetud vastsündinud laps.

3.5. SOOVITUSED JA NENDINGUD

Kõige uuemad hauakirja vormid on soovitusel ja nendingud. Soovitusel ja nendingud ilmuvad kalmistupilti alles hauakivi kasutuselevõtuga seoses, s.o pärast 1940. aastaid. Soovitusel kui hauakirja ühe alaliigi tunnuseks peab Loone Ots oma artiklis (1995: 93) imperatiivi.

Kärdla kalmistult leiduvaid soovitusi kui hauakirju väga suurel määral ei varieerita (vt lisa 1.65). Tüüpilisim on üldlevinud *Puhka rahus* (mitmuses *Puhake rahus*), mille leiab 113 hauatähisel (vt lisa 2 fotod 28, 29 ja 58). Hauakirju võib varieerida, variatsioonid näitavad leinamajäänute loovust hauatähisele hauakirja lisamisel ja sellele isikupära andmisel, ometi soovituse juures erinevaid *Puhka rahus* variante ei kasutata, need jäävad pigem marginaalseks kui tõusevad esile.

Kuna eelnevalt tutvustatud vanemate hauakirjade hulgas esines palju esikirju, siis soovitusi ja esikirju omavahel võrreldes võib näha teatavaid ühisjooni. Kui esikirjade puhul olid enimlevinud variandid *Siin hingab Jumala rahuga/ rahus* ja *Siin puhkab Jumala rahus*, võib soovituses *Puhka rahus* näha esikirjade mõjutusi: esikirjas on saanud järelkiri, pikast kirjeldavast lausest lühike soovitus. Selle vahepealse variandina esineb 20. sajandi alguse malmristidel variant *Puhka rahus!*, mis on märgitud enne isikuandmeid (vt lisa 2 foto 9 ja 30).

Tänapäevasele soovitusele rahus puhkamiseks võib lisada viite sugulusastmele (*tütar, tütreke, Ema, armas isa, dopozue podumenu*) või teha seda impersonaalselt (*sa väsiind rändaja*), selline enese positsioneerimine kadunu suhtes on aga pigem erand kui reegel.

Elu kestvusele peale surma ja kristlikule maailmapildile viitavad hauakirjad:

Puhake igaveses rahus (1 hauatähisel)

Puhake Jumala rahus (1)

Puhake ülestõusmiseni (1)

Neist viimases mainitakse ära viimane päev, mil usklikud hauast tõusevad ja töötatud lunastuse saavad.

Ka leiab soovituste seas kartuse, et kadunule on teispoolsusesse siirdumine raskem kui olla võiks, mistõttu hõigatakse kaasa soovitus *Olgu muld sulle kerge*.

Pigem leinamajäänutega seostub soov teed kalmule sissekäiduna hoida, teisel juhul, et mälestus kadunust ei hävineks:

Ärgu rohtugu rada sinu kalmule (1 hauatähisel)

Olgu mälestus jääv (1)

Mõlemad soovitused on seotud mälestuse kustumisega, millest tahetakse hoiduda. Teiste seast paistavad need kaks silma just oma erandliku suunitlusega, kuna ülejäänud

soovitused on kõik suunatud kadunule, kellele soovitakse teispoolsuses kergemat olemist.

Saarelisele pärituolule võiks viidata kolm alljärgnevat soovitus:

Tuuled sind hellalt paitagu (1 hauatähisel)
UINUTAGU SIND KODURANNA LAINED (1)
PUHKA RAHUS KODUSAARE MULLAS (1)

Rannikualasid on ikka peetud tuulisteks paikadeks, Hiiumaad kui saart võib kahtlemata pidada rannikualaks. Ka koduranna lainete rütmilises laksumises leiab kodusust pigem mere ääres kasvanu ja elanu kui sisemaa inimene.

Kui vaadata üldist pilti, näeb, et soovitude enamik on suunatud kadunule ja enamuses juhtudel on see vormis *Puhka rahus*. Soovitusi ei varieerita, mida ei saa öelda aga nendingute kohta, mis peamiselt variatsioonidest koosnebki (vt lisa 1.66). Loone Ots (1995: 93) peab nendinguks jaatavas kõnes esitatud tõdemust, mis sarnaselt soovitusel on valdavalt üksainuke ütlus. Nendingu mõtte aluseks nimetab Ots mälestuse püsivust. Üks põhjus, miks hauakividel mälestuste mainimist nii oluliseks peetakse, on ilmselt uskumuses, mille järgi arvatakse: surnud mõjutavad elavaid mälestuste kaudu (Moor 2003: 219). Argo Moor (2002: 85) nimetab ühena surma ületamise viisidest võimalust teha seda mälu kaudu. Sellisel juhul rõhutatakse, et kuigi inimene sureb, pole ta kadunud, vaid elab edasi elavate mälestustes. Ka Kärkla kalmistul kogutud hauakirjade nendingute osa saab ülekaalukalt kokku võtta sõnaga *mälestus*: mälestuse hoidmine, kaunite mälestuste hindamine, mälestustes edasi elamine. Neist enim on levinud (vt lisa 2 foto 55, 64, 66 ja 69):

Muld mälestust ei mata (16 hauatähisel)
Mälestus on jääv (13)

Ülejäänud mälestusele viitavad hauakirjad on väikese variatsiooniga, mis tihtipeale puudutab vaid sõnajärje muutmist või sünonüümika kasutamist.

Muld mälestust matta ei jõua (2 hauatähisel)
Muld ei mälestusi kata (1)

Koosoldud aja lühidust ja mälestuse kestvust rõhutavad hauakirjad põhinevad kinnitusel, et kadunu püsib vaatamata lahusolekul endiselt mõtetes (vt lisa 2 foto 35).

Elu üürrike mälestus igavene (1 hauatähisel)
Kõik on kaduv kuid mälestus elab (1)
Mälestus sinust on jääv (1)

Tiia Ristolainen (2001: 212, 215) kirjutab oma doktoritöös, et eestlaste matusekultuuri kuulub eetilise norm surnust mitte halba rääkida (pigem siis juba üldse mitte rääkida) (vt ka Tedre 1998: 432, Lang 2004: 97). Maetute mälestuse rüvetamist on rahvausundi seisukohalt kindlalt taunitud. Seetõttu on ehk ka ootuspärane leida kalmistult hauakirju, kus kinnitatakse mälestuse kestvust.

Teine motiiv peale mälestuse, mida on nendinguna hauakivide kaunistamisel kasutatud, on armastus (vt lisa 2 foto 38).

Armastus jääb igavesti (1 hauatähisel)
Armastus ei väsi iial (1)

Sarnaselt mälestuste tallel hoidmisega, rõhutatakse ka siin, et armastus ei kustu ega väsi iialgi.

Viimsele puhkepaigale viidates võib kasutada hauakirjas rahumotiivi:

Siin on rahu (7 hauatähisel)
Siin on igavene Rahu (1)
Hauas on rahu (1)

Hauda ei seostata lõpliku kõdunemise, vaid rahupaigaga. Sarnaselt mitmetele piiblitekstidele ja religioosse taustaga hauakirjadele aitab selline hauakiri leinamajäänutel leppimiseni jõuda: kadunud esivanemad on siirdunud heal meelel ja nõusolekul teispoolsusse, ja see on neile ainult rahu toonud.

Elu lühidusele ja eluringluse ning -laeva motiivile viitavaid hauakirju leiab üksikutelt hauakividelt.

Üürike on maine elu (1 hauatähisel)
On kallid aastad/ kadund kiirel sammul (1)
Ja päevast sai öö... (1)
On öösse loojund päev ja/ kustund valgus... (1)
Sii randus elulaev (1)

Kõik hauakirjad ei ole siiski rahulikku leppimist sisaldava sõnumiga. Samamoodi kui võib mälestuse kestvusele viidata, võib ka kurvas leinas kadunut taga igatseda:

Küll on leinapisar valus (1 hauatähisel)
Kurb hüvastijätt (1)
Ei keegi sind asendada suuda (1)

Surma kui sündmuse lõplikkusele viitavad ka juba eelpool näitena toodud hauakirjad, milles inimese elu võrreldakse põleva küünlaga, mis pärast surma kustub:

Ja päevast sai öö... (1 hauatähisel)

On öösse loojund päev ja kustund valgus... (1)

Sarnane elu lõppemise motiiv kustutatud/ kustunud künla või lihtsalt suitsu (*versus* leek) näol on olemas ka kujutistes. Väga levinud see ei ole, nagu ka hauakirjades ei ole levinud elu lõplikkuse väljendamine, kuid nooremate inimeste surma puhul on see kasutusel.

Ometi tuleb tõdeda, et ükskõik milliseid hauakirju ei vaata, enamasti viitavad nad siiski ettepoole vaatamisele ega jää tõdemuse juurde, et kadunust saab põrm ja mulla alla mattes on lahkumine temast igavene.

Positiivsust ja usku süstivad kasvõi alljärgnevad hauakirjad:

Mulla põues, kalmu vilus igavene rahupaik (1 hauatähisel)

Kord kohtume (1)

Surmast elu sisse läinud (1)

Suurel hommikul näeme jälle (5)

Neist viimane esines viiel hauatähisel ja tundub olevat tänapäeva hauakirjadest üks väheseid, mis kaudselt ka piiblis töötatud tulevast ülestõusmist ja taaskohtumist märgib (vt lisa 2 foto 33 ja 65). Jälleenägemise mainimine viitab inimsuhetele. Sõnum kadunule on ajatu, sama ajakohane aastasadu tagasi kui nüüdki. (Heng 1994: 83)

Ühele hauatähisele on tahatud tekst, mis on mõeldud kadunu kahekõnena mõõdakõndijatega (vt lisa 2 foto 76):

OLIME NEED KES TEIE/ SAATE SELLEKS MIS MEIE

Sarnaselt eelmise peatükis tutvustatud hoiatava sisuga hauakirjale, mis oli mõeldud kahekõnena mõõdakõndijatega, viitab see hauakiri inimelu lõplikkusele, mis täna suurel leegil põledes võib homseks juba kustunud olla. Tegemist ei ole hoiatuse või ähvardusega, vaid nendinguga, mis peaks viima inimese mõtted igavikulistele teemadele. Sarnaseid hauakirju leiab ka teistelt kalmistutelt (vt nt Luhaäär 2009: 19).

Soovitusi ja nendinguid vaadates võib väita, et tänapäeval ei ole hauakirjad kuhugi kadunud. Hauakirjade esinemissagedus on küll taandunud risti kui hauatähise vahetumisel hauakivi vastu, ka ei ole nende varieeruvus nii suur kui malm- ja kivistidelt loetavatel hauakirjadel (ja siinkohal on üheks põhjuseks kahtlemata ka kirjaviisi ühtlustamatus), kuid oma osa on nendele hauakivi kujundamises siiski jäänud. Milliseid arenguid võiks hauakiri läbi teha tulevikus, on raske ette ennustada. Osalt jääb mulje, et hauakirjade kasutamine sõltub ka surnuaiaosast: vanemates sektorites leiab

kõrvalt hauaplatsidelt nii palju näiteid hauakirjadest, mis kunagi hauatähist kaunistama on pandud, see omakorda annab tõuke kasutada hauakirja ka oma hauakivil. Uuemas sektoris ringi jalutades hauakirjad silma ei hakka: ainult oma esivanema hauda korrastamas käies ei pruugi inimene selle peale tullagi, et tegelikult võib hauatähisele lisadagi muudki kui ainult kujutise, see ei ole aegunud komme, lisatud teksti saab varieerida vastavalt enda fantaasialennule.

4. HAUATÄHISE VÄLIMÄÄRAJA OTSINGUTEL

On huvitav jalutada mööda surnuaeda, eriti kui see tuttavaks on saanud, ja uurida erinevaid hauatähiseid, püüda arvata nende lugusid. Kärkla kalmistu põhjal kujuneb välja üks võimalikest hauatähise kujunemise lugudest.

Vanimateks säilinud hauatähisteks on Kärkla kalmistul kivi- ja malmristid. Kiviriste leiab kõige enam 1860.-1880. aastatest. Samaaegselt kasutatakse ka malmriste, mille panemine kalmistule saab hoo sisse 1880. aastatel, kõige rohkem malmriste jääb aastatesse 1900-1920. Pärast seda malmristide kasutamine vähehaaval väheneb, katkedes 1940. aastatel sootuks.

20. sajandi alguses ilmuvad kalmistule esimesed hauakivid. Algne hauakivi oli dolomiidist väike neljakandiline hauaplaat. Dolomiithauaplaadid olid kasutusel enamuses veel ka 1950. aastatel, seejärel dolomiitplaadi eelistus väheneb.

Väikeste dolomiitplaatidega seoses tõuseb esile ka tsemendi kasutamine hauakivide valmistamisel: nimelt 1940. ja 1950. aastatel levib komme dolomiidist hauaplaat tsemendi valada, kuid niisama äkki, kui see esile tõuseb, vajub see ka unustusse.

Lihtsalt statistikat jälgides on raske öelda, millal täpselt graniithauakivid kasutusele on tulnud, kuid ilmselt 1930. aastate kandis. 1970. aastaid võib pidada dolomiithauaplaadi luigelauluks, sama aastakümne saab graniithauakivi domineerimise alguseks.

Nelinurksete hauaplaatide kõrvalt leiab alates 1960. aastatest ka ebakorrapärase kujuga hauakivisid. Ebakorrapärase kujuga hauakivid kujutavad endast viis-, kuus- või enamnurka, mille küljed on sirgelt tahutud. Ebakorrapärase kujuga hauakivide puhul kasutatakse materjalina enamasti graniiti, kasutatakse neid kõige enam 1970. ja 1980. aastatel. Pärast seda vajuvad ebakorrapärase kujuga hauakivid unustusse: ilmselt

nähakse nende alternatiivina murtud hauakivi, mis kalmistupildis domineerivaks on saanud.

Murtud hauakivi viitab looduslikkuse taotlusele, 1990. ja 2000. aastatel on selliseid hauakivisid kõigist kalmistul leiduvatest hauakividest juba kolm neljandikku. Murtud hauakivi kasutusele tuleku aega võib vaid oletada, ilmselt jääb see 20. sajandi keskpaika. Eesti kiviraidurid märgivad loodusliku kivi laiema leviku alguseks 1970. aastate lõppu (Viitamees 2001b: 7), minu andmetel said murtud hauakivid valdavaks 1980. aastatel. Neljakandilisi hauakivisid leiab kalmistult endiselt, nii suure tähisena kui ka väikese hauaplaadina, kuid murtud hauakivide kõrval näeb neid vaid iga neljanda haua peal.

Huvitava tähelepanekuna on alates 1980. aastatest kalmistul väikesi neljakandilisi hauaplaate rohkem kui suuri. Ei usu siiski väikeste plaatide tagasitulekusse (esimesed hauakivid olid just väikesed neljakandilised plaadid), vaid peaksin nende leviku põhjuseks nende kui ajutise hauatähise tähenduse suurenemist.

Ristid (nii kivi-, malm- kui puuristid) on olnud isikuhauatähised, hauakivi kasutuselevõtuga on alguse saanud suund näha hauatähises perekonnale kuuluvat hauamärki. Perekonnakuuluvus tähendab üldjuhul abikaasadele pühendatud hauatähist, kuid võimalikud on ka muud variatsioonid õdedest-vendadest vanavanemate ja lastelasteni välja. Eestlast võib siiski pidada individualistiks: perekonnahauakivid enam kui poole sajandi pikkuse kasutusperioodi jooksul meil domineerivaks ei ole saanud.

Hauakividel kasutatavaid kujutisi saab jagada kolme suurde rühma: kristlikud sümbolid (Eesti kontekstis võrdub risti kasutamisega), elutule ehk leegi või künla tahumine hauakivile ja kolmandana elusloodus.

Enimlevinud kujutisteks läbi aegade on olnud risti ja leegi (tänapäeval künla) kui kustumatu elutule kasutamine. Üksiku ristikujutise leiab igalt neljandalt hauakivilt, risti on võimalik kombineerida ka erinevate okstega, neist populaarseimad on loorberioksad, kõige enam kristlikku tagapõhja näeb aga palmiokste-risti kombinatsioonis. Rist seotuna palmiokstega oli levinud motiiv juba malmristide nimeplaatidel.

Kui jälgida kõikide ristikujutiste levikut ajas (ka erinevad kombinatsioonid muude sümbolitega), leiab neid Kärkla kalmistu andmetel hauakividelt

aukartustärataval hulgal: 43% hauakividest sisaldavad oma kujutises kas risti või selle kombinatsiooni muude sümbolitega. Risti kasutus on siiski aja jooksul vähenenud, 2000. aastatel näeb esmakordselt, et hauakividele valitavatest motiividest eelistatakse muid sümboleid (küünal, meretemaatika) kui rist.

Leek on ilmselgelt vanem kujutis kui küünal: algsest tulemotiivist leegi kujul on hauakivimeistrite oskuste kasvades kujunenud välja küünlakujutis. Nii leegi kui küünla puhul on võimalik, et elutee katkemise märgina on see kustutatud.

Samamoodi katkemise märgina on võimalik murda taimeoksi (viljapead, lilled), hauakividelt leiab ka longus lilli. Taime murdmise motiivi kasutatakse eelkõige laste puhul.

Lillesortimente vaadeldes eelistatakse laste puhul õrnemaid kevadlilli, naiste hauakividelt leiab näiteks roosi. Lilli võib pidada laste ja naiste sümboliks, ajaliselt kasutati lilli kõigepealt laste hauatähistel ja alles seejärel siirdus nende kujutamine naiste hauakividele: meeste hauatähistelt lilli ei leia või kui siis ainult juhul, et mehe elutee on katkenud ootamatult vara.

Naistega seotud sümbolitest kohtab veel vaevakaske (ilmunud kalmistupilti 1970. aastatel) ja huvitaval kombel ka risti. Siinkohal võib spekuloida teemal, kas naised on religioossemad kui mehed, samas ei saa unustada, et kirikul on olnud rohkem sotsiaalne kui religioosne roll. Ehk siis kui naised koguduseliikmetena on moodustanud kogukonna südame, mis ajalooliselt on piiritletud koguduse poolt, siis võiks nende puhul ootuspärasem olla ka risti kui kujutise kasutamine.

Vaadeldes eraldi laste, väikelaste ja imikute hauakivisid, selgub, et enamus neist on väikesed kiviplaadid. Väikeseid hauaplaate on laste hauakividenä kasutatud 1980. aastateni, sealt edasi on juba murtud hauakivi võidukäik murdnud sisse ka laste hauakivide valikusse.

1980. aastatest võib täheldada pildilisuse esiletõusu, mis on toonud kalmistupilti meremotiivi kasutamise. Detailiseerunud on ka kõik teised kujutised, mõne vaevakase okstesse on isegi tuul sisse joonistatud.

Kui kujutisi on hauakivi kalmistupilti ilmumisel esinenud protsentuaalselt algusest peale 90 ringis, siis hauakirjad on olnud enam levinud 19. sajandil. 20. sajandi tülles hakati hauakirju järjest vähem kasutama, 1940. aastatest alates leiab neid igalt

viidendalt-kuuendalt hauakivilt. Kui kalmistu algusaegadel oli hauakiri pigem reegel kui erand, siis nüüd on pilt vastupidine. Kalmistupildist on kadunud vägagi varieeruvad piiblitekstid ja muud religioosse taustaga hauakirjad, ka ei märgita enam lisandusi inimesi elukäigu kohta. Kui kivi- ja malmristide juurde on kuulunud esikirja kasutamine, siis ristide kalmistult kadudes on kadunud ka esikirjad. Asemele on tulnud nendingud ja soovitusel, millest esimene kinnitab enamasti mälestuse kestvust ja teine esineb kujul *Puhka rahus*.

Hauatähise välimäärade otsingutele võib minna ka aastakümnete kaupa. Kalmistu algusaegade osas ei saa see väga täpne olla, kuna tänapäeva pole tõenäoliselt jõudnud väga paljud vanad (puust) hauatähised, kuid teatud pildi peaks siiski andma.

1850. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 84*)

Kalmistu asutamine, mõnede üksikute haudade tähistamine püsiva hauristiga.

Kõrvuti seisavad kivi- ja malmristid.

Ristidele on kirjutatud hauakirju.

1860. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 21*)

Püsivaid hauatähiseid tuakse kalmistule rohkem, kõrvuti seisavad kivi- ja malmristid.

Püsiva hauatähise muretsemine võrdub sinna hauakirja tahumisega.

1870. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 78 või 82*)

Malmristide ülekaal kalmistul suureneb, malmristide kõrval tähistavad haudu ka kiviristid.

Kolm risti neljast sisaldab hauakirju.

1880. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 22*)

Enamus püsivaid hauatähiseid on malmristid.

Kiviristide kasutuse tippaeg: iga neljas selle aastakümne hauatähisest on kivirist.

Veidi üle poolte ristidest sisaldab hauakirju, hauakirjade vähenemine on alanud.

1890. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 8 või 43*)

Kiviristide kasutus langeb järsult, ainsaks püsivaks hauatähiseks saab malmrist.

Pooled ristidest on hauakirjadega, hauakirjade taandumine jätkub.

1900. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 10*)

Malmristi kasutuse tippaeg: püsiva hauatähisena tuuakse kalmistule ainult malmriste.

Hauakirju leiab veel vaid kolmandikult ristidest, järgnevaks neljaks aastakümneks hauakirjade taandumine pidurdub.

1910. aastad

Malmristide kasutuse tippaeg.

Malmristide kõrvale hakkavad ilmuma esimesed väikesed dolomiidist hauaplaadid, kujutisena kasutatakse risti.

Hauakirju leiab kolmandikult hauatähistest.

1920. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 6 või 45*)

Malmristide kasutuse vähenemine.

Malmristi kõrval näeb väikseid dolomiitplaate, kalmistupildis on neid siiski vaid üksikuid. Hauakivide kujutisena kasutatakse risti.

Hauakirju leiab kolmandikult hauatähistest.

1930. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 9*)

Malmristide luigelaul: kalmistule püstitatakse veel viimaseid malmriste, sel aastakümnel tuuakse neid kalmudele hauakividega võrdsel arvul.

Hauakivide kasutuse selge esiletõus: väikese dolomiitplaadi kõrvale on ilmunud suur dolomiitplaat. Suure dolomiitplaadi ilmumisega kalmistupilti tõuseb esile võimalus märkida hauatähisele enam kui ühe inimese andmed ehk teisisõnu ilmet hakkavad andma perekonnahauakivid.

Esimesed graniidist valmistatud hauakivid, erinevalt dolomiithauakividest eelistatakse graniidi puhul suuri hauaplaate.

Hauakivide kujutisena kasutatakse risti.

Hauakirju leiab kolmandikult hauatähistest.

1940. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 28 või 30 või 36*)

Püsivaks hauatähiseks on saanud hauakivi, mis sellel aastakümnel kujutab endast dolomiidist kas suurt või väikest nelinurkset hauaplaati. Proovimist leiab võimalus valada tsemendist hauakivi ja asetada sellele väike dolomiitplaat.

Kalmistule tuuakse ka graniidist hauakivisid, kuid neid on veel vähe. Esimesed murtud hauakivid.

Kujutisena kasutatakse risti (ka kombineerituna nt palmiokstega).

Hauakirjade drastiline vähenemine 15%ni, kuhu see jääb pidama.

1950. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 29 või 58 või 67*)

Ka 1950. aastate hauakivi on kas suur või väike dolomiitplaat, endiselt leiab kasutust tsemendist hauakivi, millesse on valatud väike dolomiitplaat.

Graniidist hauakivide osakaal kalmistul on kogu aeg vähehaaval suurenenud, domineerivaks see veel saanud ei ole.

Risti kasutamine kujutisena hakkab vähenema, olles siiski veel valdav. Risti kombineeritakse kas palmi-, loorberi- või tammeokstega.

Hauakirja leiab igalt viiendalt-kuuendalt hauatähiselt.

1960. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 59*)

Esile tõusevad graniidist hauakivid, mis kujult on kas suured nelinurgad või murtud külgedega. Kasutusse tulevad ebakorrapäraste sirgete külgedega graniitkivid.

Võrdselt graniitkividega leiab kalmistult ka dolomiitplaate, kujult nii väikseid kui suuri nelinurki.

Risti kasutamine kujutisena väheneb, moodustades siiski üle poole kõigist hauakividele tahatud sümbolitest. Risti kombineeritakse kas tamme- või loorberiokstega. Populaarseks sümboliks on veel leek.

Hauakirja leiab igalt viiendalt-kuuendalt hauatähiselt.

1970. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 33 või 60*)

Graniitkivide selge esiletõus, kujult eelistatakse kas murtud hauakivi või ebakorrapäraste külgedega suurt hauaplaati.

Dolomiithauakivi luigelaul: üksikuid väikeseid plaate kalmudele veel pannakse, kuid need on viimased.

Kristlike sümbolite kasutuse selge vähenemine: risti kujutisena leiab vähem kui pooltelt hauakividelt. Risti kombineeritakse kas loorberi- või tammeokstega. Võrreldes muude sümbolitega on risti kasutus domineeriv.

Populaarseteks sümboliteks on veel: siia kümnendisse jääb leegi kasutamise kõrgaeg, leeki hakkab välja vahetama küünlakujutis (kombineerituna ka kuuseokstega), hauakividele ilmub vaevakask, kujutisena lisatakse ka tammeoksi, lilli.

Hauakirja leiab igalt viiendalt-kuuendalt hauatähiselt.

1980. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 61 või 66 või 70*)

Kalmistupildis on domineerivaks saanud murtud graniitkivi, suurt kasutust leiavad ka väiksed graniitplaadid.

Rist jääb hauakividel kõige enam kasutatud sümboliks, algusaegade 100%lt kõikidest kujutist sisaldavatest hauakividest on siiski langetud 25%le. Risti kombineeritakse loorberiokstega. Võrreldes muude sümbolitega on risti kasutus domineeriv.

Populaarseteks kujutisteks on veel leek, leegiga võrdselt on hakatud kasutama küünlakujutist (kombineerituna ka kuuseokstega), vaevakaske, aga ka lihtsalt kaseoksi, vähem tammeoksi, lilledest esineb esmakordselt roos.

Vaatemotiivide esiletõus: populaarseim meretemaatika.

Hauakirja leiab igalt viiendalt-kuuendalt hauatähiselt.

1990. aastad (*hauatähise näidisenä vt lisa 2 foto 64 või 65*)

Murtud graniitkivide domineerimine jätkub, alternatiivsete võimalike hauakivide valik langeb järsult.

Risti kui kujutise kasutusprotsent kõigub pärast 1960ndaid saavutatud nivool: kümnendi jooksul tuuakse kalmistule 30-40 ristikujutisega hauakivi. Risti kombineeritakse loorberiokstega. Võrreldes muude sümbolitega on risti kasutus domineeriv.

Populaarseteks kujutisteks on veel vaevakask, küünlakujutise kasutamisega liitub võimalus kujutada seda kustutatuna, kaseoksad, tammeoksad, lilled.

Vaatemotiivide kasutus jätkub, endiselt populaarseim meretemaatika.

Hauakirja leiab igalt viiendalt-kuuendalt hauatähisel.

2000. aastad (*hauatähise näidiseina vt lisa 2 foto 39 või 73*)

Kalmistupildis domineerib murtud külgedega graniitkivi.

Puuristide kui ajutiste hauatähiste nimeplaatidele hakatakse lisama kujutisi.

Populaarseimaks kujutiseks on tõusnud küünal (ka kombineerituna tamme- või kaseokstega). Meremotiivi võidukäik jätkub: meremotiive leiab esmakordselt kalmistul sama palju kui ristikujutisi.

Hauakividel näeb ka vaevakaski või kaseoksi.

Hauakirja leiab igalt viiendalt-kuuendalt hauatähisel.

Pooleteise sajandi jooksul on toimunud muutus hauatähise kujus (ristist on saanud hauakivi) ja materjalis (almi on asendanud kõigepealt dolomiit ja siis graniit). Ristidega kokkukäivad hauakirjad on hauakivi kalmistupilti ilmudes saanud marginaalseks nähtuseks, samas vägagi populaarseks on osutunud kujutise kasutamine hauatähise kaunistamisel. Mis suunda hauatähise areng on liikumas, on raske pakkuda: kümme aastat tagasi ei oleks ma osanud arvata, et kujutis võib saada osaks puuristi välisilme kujundamisest, 2000. aastate lõpus on see reaalsus. Läbi aegade on siiski omad igikestvad sümbolid, mille tähendus võib küll muutuda, kuid mida kasutatakse edaspidigi, needsamad sümbolid hoiavad koos üldist kalmistupilti, mis muidu võimaluste tekkides muutuks vägagi kirjuks.

Võrreldes Eesti hauatähiseid Soome omadega, leiab mitmeid erijooni, millele olen püüdnud töös ka viidata, samas ei saa väita, justkui oleksid Eesti või Soome kalmistud ainulaadsed. Samasuguseid ja sarnaseid hauatähisetüüpe kohtab eri pooltel Euroopas. Omapära seisneb pigem hauatähise lihtsuses ja tagasihoidlikkuses (Nickels 1990: 35), nii Soomes kui Eestis.

KOKKUVÕTE

Inimene on alati väljendanud oma mõtteid elust ja surmast võrdpiltidena. Nende kaudu üritatakse öelda ka seda, milleks sõnu enam ei jagu. Kogu hauatähis võib oma kujult olla võrdpilt, sümbol, nagu näiteks hauale püstitatud rist või Soomes levinud inglikujud. Kuid samavõrd võidakse sümbol peita hauatähisesse aimatavaks. Juba see, mis materjalist hauatähis tehakse, kannab endas sõnumit. Puu ja raud, ristide vanad toorained, on hävinevad materjalid. Sellega sisaldavad nad endas sõnumit elu kaduvusest. Mõnede inimeste meelest sobivad just need materjalid hauale kõige paremini: kui puu on pehkinud ja raud roostetanud, on ka kadunu mälestus tuhmunud. Kivi peetakse püsivaks materjaliks: kuigi inimene on surnud, tema mälestus säilib. Puuristi sõnum on tõele lähemal, kuna väga harva kestab inimese mälestus kauem kui kaks inimpõlve. (Lempiäinen 1990: 50)

Kärdla kalmistu puhul on tegemist saare kalmistuga, väikeasula surnuaiaga, mis jääb oma olemuselt linna- ja külakalmistu vahepeale. Elanike saarelisele taustale viitavad merega seotud ametikohtade mainimised ja üksikud hauakirjad märkega kadunu tegelikule puhkepaigale merepõhjas: rannakülade kalmistutel on Marju Kõivupuu (2000: 294) sõnul sagedased hauakivid, mis on asetatud meremeeste mälestuseks, keda meri pole välja andnud. 1980. aastatel hakkavad hauakividel levima ka meretemaatikat sisaldavad vaatemotiivid. Merd kujutavad graafilised joonised võisid algselt tunduda ainult meestega seostuvate kujutistena (mehed kalurina ja leiva lauale toojana, Viitamees 2000a: 34), mida aeg edasi, seda enam on meremotiivist saanud üldine sümbol, märk, mis tähistab saareinimest, kes tahes või tahtmata on seotud teda ümbritseva merega. Ka Soomes on täheldatud hauakivide kujutiste sidumist kohaliku keskkonnaga: rannikul leiab merepilte, siseveekogude ääres paadimotiive (KUKAKO viide).

Pildilisuse esiletõus hauakivide kujundamisel on saanud tõuke ühiskonnas üldisemalt levima hakanud visuaalsuse pealetungist, mis välistab pikema, rohkem aega nõudva tekstilise osa ja paneb pöörõhu informatsiooni edastamisele pildi kaudu. Seda võib pidada postmodernistliku ühiskonna eelistuseks: domineerima hakanud visuaalne külg tagab kiire informatsiooni haaramise ja sellega koos ka leviku. Siit tulenevalt võib visuaalsuse pealetungi pidada ka üheks põhjuseks, miks hauatähiste pikem tekstiline osa hääbub, samas kui kujutised näitavad üldistumise tendentsi. (Viitamees 2001a: 231)

Hauakirjade taandumisele võib leida teisigi põhjuseid. Hauakirjad kuulusid eelkõige kivi- ja malmristidele, ristide asendumisel hauakividega muutusid ka hauatähise üldised kujundusvõtted. Samaaegselt teiseses usundiline maailmapilt, mistõttu pikkadest piiblitekstidest võõrduti, midagi uut asemele ka ei tulnud.

Samasugused muutused on läbi teinud kristlik sümbolika, mis hauatähiseid kaunistab: pikad religioossed või otse piiblist laenatud tekstid asendusid ristikujutisega hauakivil. Mõnede aastakümnete möödudes saab kristlikust ristist surma tähistav sümbol, mida tahetakse hauakivile kas harjumusest või põhimõttel “igaks juhuks” (Ots 1995: 90).

Minu käsutuses oleva materjali põhjal ei saa väita, nagu hakkaks väike hauaplaat puuristi esmase kalmutähisena välja tõrjuma, kuigi väikese nelinurkse hauaplaadi ajutist positsiooni kalmu tähistajana olen täheldanud küll. Väike hauaplaat on olnud eriti iseloomulik väikestele lastele ja vastsündinutele, seda ilmselt analoogia põhimõttel: nii väike kui oli kadunu, olgu ka tema hauale püstitatav tähis. Ka kujutistest jäävad lapsi meenutama eelkõige õrnad sümbolid, näiteks esimesed kevadlilled.

Uurides erinevate kujutisemotiivide levikut kalmistul, oli huvitav täheldada, et nende populaarsuse tõusul ei pruukinud olla sügavamat tagapõhja, kui et “teised kõrvalhaudadel kasutasid, kasutame meie ka” (meremotiiv, määnd), või eksiarvamuse käibelemine “mulle meeldib see tamm naaberhauakivil” (tegelikult oli kujutatud hoopis määndi). Samamoodi tundub hauakiri olevat enam levinud kalmistu vanemates osades, kus naaberhaua rist ehk pikki järelehüüdeid kadunule on sisaldanud ja nii eeskujuks saanud.

Rahvuslikest motiividest on kujutisena hauakivisid kaunistamas tamm, mõnel juhul ka rukkilill. Tamm puuna esineb üksikutel hauakividel, pigem kasutatakse

tammeoksi ja kombineeritakse tammelehti risti või küünlaga. Pääsuke si Kärkla kalmistu hauatähistelt ei leia, lindudest jääb silma hoopis kajakas, kes kuulub merevaadete juurde. Kajakaid peetakse randlaste ja meremeeste lindudeks (Mäger 1994: 242).

Kuigi enne töö kirjutama asumist jäi silma väide, nagu võiks kujutistest (Salm, Lepik 2007: 49) ja hauakirjadest (Lempiäinen, Nickels 1990: 62) välja lugeda lahkunu harrastust, ametit või ühiskondlikku positsiooni, siis Kärkla kalmistu materjal seda ei kinnita. Üksikud erandlikud mainimised kalmistult leiab, kuid valdavas enamuses lepatakse väljakujunenud sümbolikaanoniga ega hakata kadunut iseloomustavaid erijooni hauakivile tahuma. Ilmselt võib sellisele käitumisele leida kaks põhjendust: kalmistul ringikõndijale jäävad silma eelkõige eripärased hauakivid, ühest meeldejäädud juhtumist on kerge teha üldistus. Teine põhjus peitub kadunute päritolus: olles tulnud väikeasulast, ei pea leinamajäänud vajalikuks lahkunu eripära esile tõsta, seda teatakse ju niikuinii. Tõsiasi on, et kõik ei tea ja põlvkond või kaks hiljem on neid teadjaid veelgi vähem.

Tööd kirjutama hakates eksisin ma kahe hüpoteesiga. Selgus, et kujutisi ei ole sajandi jooksul hauakividel järjest enam esinema hakanud: hauakivi ja kujutis on kokku kuulunud hauakivi kasutusse tulekust peale. Kujutisi näeb kalmistupildis varasemaga võrreldes siiski rohkem: alates 2000. aastatest on kujutisi hakatud lisama ka puuristide nimeplaatidele.

Samamoodi ei jää hauakirju järjest vähemaks, vaid 1940. aastatest peale on neid hauatähistel olnud stabiilselt igal viiendal-kuuendal: pikkade ilmekate hauakirjade hääbumine kalmistu üldpildist sai alguse juba 19. sajandi lõpul. Põhjuseid selleks võib leida mitmeid: iga lisatäht hauakivil maksab, ka määrduv hauakiri kergesti (Viitamees 2001b: 7). Lisaks on võimalik, et kadunu omaste meelest on piisav, et nemad teavad, kellega tegu on. Suurimaks takistuseks mälestustekstide sünnile on ilmselt aga harjumus, õigemini küll harjumuste puudumine (Heng 1994: 88). Järelehüüded kadunule ei ole siiski täielikult kadunud: ajalehtedes ilmuvad leinakuulutused sisaldavad tihti peale just seda teksti osa, mida oleme harjunud nägema vanematel hauatähistel, samamoodi pärgade leinalindid.

Hauakirjade sisu on aja jooksul muutunud. 19. sajandi lõpus ja veel 20. sajandi alguseski oli hauatähisel (kivi- või malmristil) hauakirjaga kombeks kinnitada usku

surmajärgsesse eksistentsi: surm ei olnud lõplik, kadunule peeti isegi paremaks teispoole siirdumist, kus ta jäi Jumala hoole alla. Tänapäeva hauakirjad hauakivil jätavad elu jätkuvuse võimaluse puutumata: pigem kinnitatakse mälestuste rõhutamise kaudu sidet lahkunu ja siinse maailma vahet, kadunu on saadetud “puhkama”. Religioossed hauakirjad ja piiblist laenatud tsitaadid on kalmistupildist kadunud, esikirjadest (*Siin puhkab Jumala rahus...*) on saanud soovitusel (*Puhka rahus*), milles Jumala olemasolu enam ei mainita.

Alusetuks on osutunud ka arvamus, nagu oleks malmristide traditsioon katkenud koos Kärddla kalevivabriku ja selle juures asunud assitöökoja mahapõlemisega: malmristide kõrgeaeg jäi 20. sajandi algusesse, pärast seda hakkas malmristide osakaal kalmistul vähenema. Mis on õige: riigikorra vahetumine ja kohaliku töökoja mahapõlemine katkestas malmristide kasutuse järsult.

Käesoleva magistratöö temaatika käsitleb üht kitsast, kuid huvitavat lõiku kalmistukultuuriuurimusest. Edasise tööna näeksin eesmärgi määratleda ja sõnastada kalmistukultuur mõistena. Materjalile saab läheneda nii arhiiviteadete kaudu kui ka kalmistul käivate vanemate (miks mitte ka aktiivsete nooremate) inimestega vesteldes. Hauatähiseid uurides oleks huvitav vaadelda Hiiumaa teisi surnuaedu: suur eeltöö on tehtud, kas juurdeliituv materjal kinnitab seda või lisab midagi uut. Hauakividele saab läheneda ka ametipärimuse kaudu, kogudes kiviraidurite pärimust, kalmistukultuurist oskaksid rääkida kalmistu- ja ehk ka matusebürootöötajad. Mida võiks üldse tähendada kalmistu tänapäeva inimese jaoks? Siserände ja mobiilsuse suurenemine on viinud olukorrani, kus suguvõsakalmistud on tihti peale sadade kilomeetrite kaugusel ja korra kodukanti käima sattudes ei leita aega sealt läbi põigata. Südames leinamine ja mäletamine pole siiski uus, linnastumisega kaasnev nähtus, vaid seda on olnud ka varem. Külaühiskonnas on peetud lihtsalt kaemuslikku käitumist autoriteetsemaks, seetõttu pole inimese hinges toimuv mälestamisprotsess esile tõusnud (Viitamees 2001a: 233). Ometi leidub inimesi, kes praegugi surnuaedu külastavad ja kes vaatamata üha kiirenevale elutempole leiavad alati aega sinna kasvõi korraks sisse põigata. Või siis just nimelt kiireneva elutempo tõttu tunnevad vajadust naasta kohta, kus juba hoopis teiste reeglite järgi on pandud valitsema tasakaal ja kindel korrapära.

ALLIKAD

- AHO, Hannu S. 1996. "Ja sattu kerran, kun ne oli laskemassa arkkua hautaan..."
Hautajaisaihe hautausmaatyöntekijöiden suullisissa kertomuksissa. – *Vitsistä videoon. Uusia kirjoituksia nykyperinteestä*. Toim. Eeva-Liisa Kinnunen, Kaarina Koski, Riikka Penttilä, Minttu Pietilä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 137-155.
- ARIÈS, Philippe 1974. *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- ARISTE, Paul 1947. Talupoegade peremärke XVII sajandi lõpult allkirjadena kaebusele Pühalepa pastori vastu. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat*, I (XV). Toimetaja S. Rikas. Tartu: Tartu Kommunist, lk 162-165.
- BRUCE-MITFORD, Miranda 1997. *Kogu maailma märgid & sümbolid*. Tallinn: Varrak.
- DANESI, Marcel, PERRON, Paul 2005. *Kultuuride analüüs*. Tallinn: Valgus.
- DUNDES, Alan 2002. Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast. Tallinn: Varrak.
- Eesti etnograafia... 1995 = Eesti etnograafia sõnaraamat. 1995. Koost. Arvi Ränk. Tallinn.
- FERGUSON, George 1990a. Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. – *Akadeemia*, nr 11, lk 2449-2477.
- FERGUSON, George 1990b. Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. – *Akadeemia*, nr 12, lk 2655-2686.
- FERGUSON, George 1991. Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. – *Akadeemia*, nr 6, lk 1329-1356.
- Hautausmaiden kauneus... a-ta = Hautausmaiden kauneus uuteen arvoon. Kiviteollisuus ry kotisivu.
http://www.finstone.com/hautakivet/hautausmaiden_kauneus.php

(viimati vaadatud 13.08.2010)

HENG, Bey 1994. Hautausmaat arkipäivänasioina. Helsinki: Kirjaneliö.

HIRVILAHTI, Anne. Hautakivi kertoo ihmisestä. Kiviteollisuus ry:n kotisivu.

http://www.finstone.com/hautakivet/hautakivi_kertoo_ihmisesta.php

(viimati vaadatud 13.08.2010)

HONKO, Lauri 1998. Folklooriprotsess. – *Mäetagused*. Nr 6.

<http://www.folklore.ee/tagused/nr6/honko.htm>

(viimati vaadatud 13.08.2010)

HONKO, Lauri, PENTIKÄINEN, Juha 1997. Kultuuriantropoloogia. Tallinn.

HYTTINEN, Sonja 1996. “Muisto elää!”. Lemmikkieläimen kuolema ja hautamuistomerkit Helsingin eläinten hautausmaalla. – *Vitsistä videoon. Uusia kirjoituksia nykyperinteestä*. Toim. Eeva-Liisa Kinnunen, Kaarina Koski, Riikka Penttilä, Minttu Pietilä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 118-136.

HÄIVÄOJA, Heikki, NICKELS, Brita 1990. Hautamuistomerkin hankkiminen. – *Viimeiset leposijamme. Hautausmaat ja hautamuistomerkit*. Toim. Pentti Lempiäinen, Brita Nickels. Imatra: Sley-kirjat, lk 40-45.

KIIVIT, Jaan 1995. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda. – *Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat*. J. Gnadenteich. Tallinn: Logos, lk 102-115.

KORB, Anu 2004. Siberi eestlaste surma- ja matusekombestikust 20. sajandi viimasel kümnendil. – *Mäetagused*. Nr 25, lk 103-142.

KUKAKO = Hautausmaat – monien muistojen puistot. KUKAKO – Kukako vastaa kulttuuriperinnöstä? Ai, mää vai?

http://www.kukako.fi/wp-content/uploads/2010/04/KUKAKO_Hautausmaat_monien.pdf

(viimati vaadatud 13.08.2010)

Kuoleman... a-ta = Kuoleman kohdatessa. Ortodoksi.net

<http://www.ortodoksi.net/tietopankki/tietous/kuolema.htm>

(viimati vaadatud 13.08.2010)

- KÕIVUPUU, Marju 2000. Kalmistud teede ääres. – *Meedia. Folkloor. Mütoloogia. Tänapäeva folkloorist III*. Toim. Mare Kõiva. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi töörühma väljaanne, lk 285-310.
- LAANE, Karl 2002. Tallinna kalmistud. Tallinn: Maalehe Raamat.
- LAINESTE, Liisi. Kommentaar L. Laineste artiklile “Poliitilised anekdoodid postsotsialistlikus Eestis” (ilm. ajakirjas *Keel ja Kirjandus*, 2006). Parooliga kaitstud Moodle õpikeskkonnas olev Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna kursus Teksti- ja kontekstikesksed meetodid.
<https://moodle.ut.ee>
- LANG, Merike 2004. Matusekommetest Kirde-Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul. – *Mäetagused*. Nr 25, lk 77-102.
- LEHTONEN, Alekski 1931. Hautaaminen. – *Seurakuntatyö. Tietokirja kristikansalle, opas seurakuntatyöntekijöille*. Toim. A. W. Kuusisto. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö, lk 327-334.
- LEMPIÄINEN, Pentti 1990. Kuvat hautamuistomerkeissä. – *Viimeiset leposijamme. Hautausmaat ja hautamuistomerkit*. Toim. Pentti Lempiäinen, Brita Nickels. Imatra: Sley-kirjat, lk 50-61.
- LEMPIÄINEN, Pentti, NICKELS Brita 1990. Muistomerkkien tekstit. – *Viimeiset leposijamme. Hautausmaat ja hautamuistomerkit*. Toim. Pentti Lempiäinen, Brita Nickels. Imatra: Sley-kirjat, lk 62-67.
- LEPASSALU, Virkko, PALLI, Ilmar 2000. Olgu muld sulle kerge. – *Luup* 15. mai, nr 10, lk 38-41.
- LIIMAN, Raigo 2000. Eesti elanikud ja usklikkus. – *Postimees* 16. september, nr 216, lk 10.
- LUHAÄÄR, Ingvar 2009. Fotomotiive kalmistuilt. Tallinn.
- LÕHMUS, Leho 2003. Hiiu-Rahu kalmistu. Tallinn.
- MOOR, Argo 2002. Surmateadlikkus: kas juhitud protsess või traumeeriv kogemus? – *Dialoog privaatse ja avaliku elu vahel. Inimese ja keskkonna suhete peegeldus pärimuses*. Elektrooniline konverents. Tartu, lk 74-85.
<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/dialoog/teema4-2.pdf>
(viimati vaadatud 13.08.2010)

- MOOR, Argo 2003. Dialoog surmaga – seosed uskumuste, suhtumiste ja moraali vahel. Elmatar.
- Mõnda Kadrina kalmistult. 2004. Toim. Tiiu Uusküla. Imavere.
- MÄGER, Mart 1994. Linnud rahva keeles ja meeles. Tallinn: Koolibri.
- Mälestusi Kärkla... 2003 = Mälestusi Kärkla kalevivabrikust. 2003. Toim. Riina Jesmin. Kärkla: AS Folger Art.
- NICKELS, Brita 1990. Hautamuistomerkkiperinne. – *Viimeiset leposijamme. Hautausmaat ja hautamuistomerkit*. Toim. Pentti Lempiäinen, Brita Nickels. Imatra: Sley-kirjat, lk 35-39.
- NICKELS, Brita 2006. Hautamuistomerkki elämän ja kuoleman tulkitsijana. Heikki Häiväojan, Kain Tapperin ja Matti Peltokankaan tekemät hautamuistomerkit 1952–2002. Helsingin yliopisto, teologinen tiedekunta.
<https://oa.doria.fi/bitstream/handle/10024/3033/hautamui.pdf?sequence=1>
 (viimati vaadatud 13.08.2010)
- OTS, Loone 1995. Annetus kalmule. Hauakirjadest Hiiu-Rahu kalmistul. – *Vanavaravedaja*, nr 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 87-98.
- PAENURM, Peeter 1995. Luterliku matusetalituse korda ja praktika Eestis. Diplomitöö EELK Ususteaduse Instituudis. PP 1195. Tallinn.
- PAKALNS, Guntis 2000. Rahvalaulud läti ringkonnalehtede leinakuulutustes. Mõned folkloori tekkimise ja funktsioonide aspektid tänapäeval. – *Meedia. Folkloor. Mütoloogia. Tänapäeva folkloorist III*. Toim. Mare Kõiva. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööühma väljaanne, lk 313-321.
- PALLO, Sirje 2006. Eesti peremärgid. Tallinn: Grenader Kirjastus.
- PALUSALU, Reet 2008. Kalmu kujundamine. Tallinna Raamatutrükikoda.
- PANTELEIMON, Arkkimandriitta 1990. Ortodoksised hautausmaat. – *Viimeiset leposijamme. Hautausmaat ja hautamuistomerkit*. Toim. Pentti Lempiäinen, Britta Nickels. Imatra: Sley kirjat, lk 27-34.
- PAUSKA, Tiia 1984. Pilguheit minevikku: Kärkla algus ja alguspäevad. – *Hiiu*, nr 19, lk 13-20.
- PAUSKA, Tiia 1988. Kärkla, hiidlaste linn. Tallinn: Eesti Raamat.

- PENTIKÄINEN, Juha 1990. Suomalaisen lähtö. Kirjoituksia pohjoisesta kuolemankulttuurista. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RISTOLAINEN, Tiia 2001. Inimese lahkumine. Surmakultuuri muutumisest Eestis 20. sajandi lõpul. – *Pärimuslik ajalugu*. Koost. Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 202-220.
- RISTOLAINEN, Tiia 2002. Surmakultuuri suundumused tänapäeval: avalik ja privaatne. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat*. Tartu, lk 244-266.
- RISTOLAINEN, Tiia 2004a. Aspekte surmakultuuri muutustest Eestis. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- RISTOLAINEN, Tiia 2004b. Surmakultuuri suundumused Eestis: surmaended. – *Mäetagused*. Nr 25, lk 157-212.
<http://www.folklore.ee/tagused/nr25/ristolainen.pdf>
 (viimati vaadatud 13.08.2010)
- SAARE, Tiit 2001. Sümbboolikaleksikon. Tallinn: Avita.
- SAARLO, Liina 2003. Rahvaluule, stereotüüpia, ideoloogia. – *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Toim. Tiiu Jaago, Ene Kõresaar. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 13-25.
- SALA, Maire 2002. Igaviku teele. Eesti matusetraditsioonid ja tänapäev ning hauaplatside kujundamine. Maalehe Raamat.
- SALA, Maire 2007. Viljandimaa kalmistute lugu. Viljandi.
- SALM, Hans, LEPIK, Mall 2007. Helme kalmistu. Valga.
- SARV, Vaike 2000. Setu itkukultuur. *Ars Musicae Popularis* 14. Tartu-Tampere.
- SELIVERSTOVA, Oksana 2009. Surm ja matused eestlastel ja Eestis elavatel venelastel. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli Eesti Keele ja Kultuuri Instituudis.
- SOKOLOV, Juri 1947. Folkloori olemus ja historiograafia. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- SOOTAK, Jaan 1996. Surm kui kokkulepe. Surma mõiste õiguslikke ja eetilisi probleeme. – *Akadeemia*, nr 9 (90). Tartu, lk 1814-1839.
- TAMMOJA, N. 1974. Tänapäeva kalmistu. – *Mälestus on jääv*. Koost. H. Vimmsaare. Tallinn: Eesti Raamat, lk 27-55.

- TEDRE, Ülo 1998. Inimelu kesksed sündmused. – *Eesti rahvakultuur*. Koost. Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 409-433.
- TORP-KÕIVUPUU, Marju 2003. Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. Monograafia. Acta universitatis socialium et artis educandi Tallinnensis. Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised. A22 Humaniora.
- TORP-KÕIVUPUU, Marju 2004. Risti peale kirjutas: Ühel papil oli peni. Eesti loomakalmistukultuurist. – *Mäetagused*, nr 25, lk 47-76.
<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr25/loomakalmistud.pdf>
 (viimati vaadatud 13.08.2010)
- TORP-KÕIVUPUU, Marju 2005. Kalmud kui maaomandi ja võimu sümbol. – *Kultuur ja Elu*. Nr 3, lk 48-51.
- TROSKA jt 1995 = TROSKA, Gea, VIIRES, Ants, KARU, Ellen, VAHRTE, Lauri, TÕNURIST, Igor 1995. Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost. ja toim. Ants Viires. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- UNT, Liina 2005. Meri ja mere pilt. – *Eesti looduskultuur*. Koost. ja toim. Timo Maran ja Kadri Tüür. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 129-150.
- VALLI, Matti. Kivi kuvaa muistojen pysyvyyttä. Kiviteollisuus ry:n kotisivu.
http://www.finstone.com/hautakivet/kivi_kuvaa_muistoja.php
 (viimati vaadatud 13.08.2010)
- VIIRAND, Tiiu 1994. Rõõm pildist. 44 meistriteost eesti maalikunstist. Tallinn: Kunst.
- VIIRES, Ants 2000. Puud ja inimesed. Tartu: Ilmamaa.
- VIITAMEES, Triin 2000a. Kärkla kalmistu K-sektori hauapealdiste analüüs. Proseminaritöö. Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis. 2009. aasta seisuga arhiivitähiseta.
- VIITAMEES, Triin 2000b. Suomalainen hautamuistomerkki Helsingin Malmin hautausmaan korttelin nro 54 perusteella. Seminaritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Eesti ja üldkeeleteaduse instituudi soome-ugri osakonnas.
- VIITAMEES, Triin 2001a. Kalmistukultuurist Eesti ja Soome näite põhjal. – *Pärimuslik ajalugu*. Koost. Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 221-234.
- VIITAMEES, Triin 2001b. Kiviärist leiab nii lihtsa plaadi kui ka võimsa hauasamba. – *Postimees*. 11. mai, nr 89. Tartu, lk 7.

VIITAMEES, Triin 2002. Matuse- ja kalmistuteema Viitasaare kogudusemeistrite ametipärimuses. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Eesti ja üldkeeleteaduse instituudi soome-ugri osakonnas.

VRAGER, Elmar 1971. Hiiumaa ja hiidlased: ülevaade saarest ja rahvast. Toronto.

Kärdla kalmistu hauakirjade kogumik. Trükitud käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis. EFA I 48.

Kärdla kalmistu hauatähiseid kirjeldav käsikirjaline kogumik. Triin Õim'u erakogu.

Fotod. Triin Õim'u erakogu

SUMMARY

In search for a typology for tombstones: the case of Kärddla graveyard

A human being has always expressed his thoughts about life and death in visual imagery. Through this people try to convey the things they do not have words for. The whole grave marker itself can be a metaphor, a symbol, like a cross that is erected on a grave or the angel statues that are widespread in Finland. But equally often the symbol can be implicit in the grave marker as a hint. Already the material of the grave marker itself carries a message. Wood and iron, the traditional materials used for crucifix grave markers, are perishable and as such they convey a message about the ephemerality of life. Some people think that these materials are the most suitable for a grave marker: when the wood has rotten and iron oxidized, the memory of the deceased has also disappeared. Stone is considered a durable material: even if a person has passed away, his memory is preserved. The message of a wooden crucifix is closer to the truth: it is very seldom that the memory of a person lasts longer than two generations. (Lempiäinen 1990: 50)

The graveyard of Kärddla is a small island graveyard that is attached to a small settlement and falls between the city and village graveyards. The inhabitants' connection to sea is reflected in the names of professions listed on the grave markers and in some headstones stating that the real resting place of the deceased is at the bottom of the sea. According to Marju Kõivupuu (2000: 294), at the coastal graveyards it is common to find headstones erected to men who have been lost to the sea. From 1980s onwards, sea views start to appear as the visual motives on the grave markers. At the beginning, the graphic drawings of the sea were mostly associated with men (men as fishermen and feeders of the family – see Viitamees 2000a: 34). But with the passage of time, the sea motif became a general symbol, a sign that signifies an islander who is always connected to his/ her surrounding sea, whether s/he likes it or not. A tendency to

use local environment in the headstone imagery has also been recorded in Finland: at the sea coast we find sea motives and in the vicinity of inland water bodies we find boat motives (KUKAKO).

The appearance of the visuality in the design of grave markers has been triggered by the general dominance of visual messages in the society as a whole. This tendency excludes longer textual messages that take more time to process and puts the main emphasis on transmitting information through the visual channel. This could be considered a preference of a typically postmodern society: the dominating visual aspect of a message guarantees that the information is grasped and transmitted quickly. Therefore, the growing dominance of visuality could be the reason why longer textual parts of the grave markers disappear in modern times, whereas the visual images manifest a tendency of generalisation. (Viitamees 2001a: 231)

However, there are also other reasons for the disappearance of grave marker inscriptions. Inscriptions were mostly marked on stone or cast iron crucifixes. When the crucifixes were replaced by headstones, the general design of the grave markers changed as well. Simultaneously, there was a change in religious world view, which brought about the disappearance of long Bible citations, but no new textual elements were introduced.

Christian symbols that were used to decorate grave markers have undergone similar changes: long religious texts and Bible quotes have been replaced by the image of a crucifix inscribed on the headstone. After some decades the Christian crucifix becomes a symbol signifying death that is inscribed on the headstone out of habit or "just in case" (Ots 1995: 90).

According to the data analysed in this paper, we cannot claim that a small plaque has started to replace the crucifix as the primary grave marker. However, there was a noticeable tendency that plaques were used as a temporary grave marker before getting a bigger one. Small plaques are especially common on the graves of small children and newborns. This is probably a visual analogy: if the deceased was small, so be his/her grave marker. Among visual images, it is mostly fragile symbols like first spring flowers that are chosen to commemorate children.

Studying the expansion of visual motives at the graveyard, it is interesting to note that the reason for a rise in the popularity of some symbols could be as trivial as “they used it on the grave next to us, lets use it too!” (sea, pines) or faulty interpretation of other graves’ motives “I like this oak on the neighbouring headstone” (while in fact it was a pine). Modern headstone inscriptions are more common in the older parts of the graveyard, where an old crucifix at the neighbouring grave might have contained a long dedication to the deceased and served as an example.

Oaks and in some cases cornflowers are the most common national symbols used on grave markers. Oak as a tree is found on very few headstones, instead the oak leaf is used as a single symbol or in combination with a crucifix and a candle. There are no swallows on the grave markers at Kärddla graveyard. The main bird used is the gull who forms a part of sea images. Gulls are culturally associated with sea-farers and coastal folks (Mäger 1994: 242).

Some other sources have claimed that the visual images and inscriptions on grave markers bear a hint to the hobby, profession or social position of the deceased (Salm, Lepik 2007: 49; Lempiäinen, Nickels 1990: 62). The analysis of Kärddla graveyard did not confirm this. There are some exceptions, but in general the grave markers stick to the established symbols and do not introduce particular images that characterise the deceased personally. There are two possible explanations to the discrepancy between my material and earlier research. First, it is probable that when the conclusions have been made not on the basis of full analysis of all stones, it is the special headstones that leave the greatest impression on the researcher and it is easy to jump into premature conclusions on the basis of one or two atypical examples. The other reason could be that coming from a very small settlement, the families of the deceased do not consider it necessary to underline the individual traits of the deceased as they are supposed to be known to everyone. It is true, that in fact they are not known to all and a couple of generations later the people who know are even less.

There were two initial hypotheses in the beginning of this work that were not confirmed by the later analysis.

First, it turned out that the frequency of visual images on headstones has not increased over time. Headstones have always used visual imagery ever since they were

first adopted as grave markers. However, the amount of visual images has grown in total: from 2000 onwards we can see pictorial images also on the name plates of the wooden crosses.

Second, the textual inscriptions are not decreasing over time. Ever since the 1940s, the inscriptions have been used on every 5th or 6th stone. Long and poetic inscriptions disappeared from the graveyard already in the end of the 19th century. There can be several reasons for this disappearance. First, every letter on the stone costs and the headstones get dirty very easily (Viitamees 2001b: 7). Also it is possible that the family of the deceased considered it sufficient if they were the only ones who knew who the deceased had been. The biggest reason for not using commemorative inscriptions is probably the absence of the habit to do so (Heng 1994: 88). However, commemorative texts have not disappeared from our culture altogether: the short obituaries in newspapers and ribbons on wreaths placed on the graves on the day of the burial often contain the texts that we usually see on older grave markers.

The contents of the inscriptions have changed over time. In the end of the 19th and the beginning of the 20th century it was customary for the grave marker inscriptions (usually on stone or cast iron crucifix) to reconfirm one's belief in life after death: death was not final, it was even better for the deceased to pass on to the other side where s/he was under the protection of God. Present-day inscriptions do not touch upon the possibility of afterlife. Rather they emphasise the continuous connection between the deceased and this world through memories. The deceased has been sent to "rest". Religious inscriptions and Bible quotes have disappeared. The most common inscriptions like "*Here lies..., resting with God*" have become recommendations "*Rest in peace*" where God is not mentioned anymore.

Presumption that the use of cast iron crucifixes disappeared together with the fire that burnt Kärkla's baize factory and the metalwork shop attached to it, turned out to be incorrect. The golden age of the cast iron crucifixes was in the beginning of the 20th century. Later their share among the grave markers at Kärkla cemetery started to decrease gradually by itself. Still it is true that the change of state power and the fire in the local ironworks shop put an abrupt end to this gradual spontaneous decrease.

The present Master's Thesis deals with a narrow but nevertheless interesting facet of cemetery culture. As a further step in this research I would find it necessary to delimit and define cemetery culture as a notion. Empirical material could be further expanded through works in archives but also by interviewing elderly people who frequent the graveyards (and why not younger people as well). In studying the grave markers, it would be interesting to consider other graveyards in Hiiumaa as well: would the new additional material confirm the tendencies registered in Kärkla or not? Grave markers could be approached through the lore of the stonemasons; intriguing material could be collected from workers at graveyards and in the funeral homes. What could graveyards mean for a contemporary person? The internal migration and mobility have increased to the point where the family graveyard is often hundreds of kilometres away and when visiting home people just cannot find time to drop by the graveyards. However, mourning and commemorating within one's heart without rites is not some new phenomenon that has been brought about by urbanisation, but has always existed. Simply in village communities the commemoration rites have had higher prestige and the commemorative process inside one's heart has not received enough attention (Viitamees 2001a: 233). Nevertheless there still exist people who visit graveyards and who find time to drop by the graveyards even if just for a minute, despite their ever busier lives. Or who go there exactly because in their busy lives they feel a necessity to return to a place that displays a certain balance and regularity that are governed by rules from the other world.